سنڌ جو سفر

(لطف الله جي خودنوشت سوانح تان)

مترجم

قادربخش نظاماڻي

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

سنڌ جو سفر

(لطف الله جي خودنوشت سوانح تان)

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

مترجم

قادربخش نظاماڻي

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

ڇاپو پهريون	سال ١٩٥٦ع	تعداد ٢٠٠٠
ڇاپو ٻيو	سال ١٩٦٥ع	تعداد ١٠٠٠
ڇاپو ٽيون	سال ١٩٧٠ع	تعداد ٢٠٠٠

(All Rights Reserved with the Sindhi Adabi Board)

قيمت: ١-٥٠ رپيو

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
امين منزل، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

هيءُ ڪتاب "زينت پرنٽرس" حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو، ۽ مسٽر غلام رباني آگري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي بورڊ جي آفيس، امين منزل، گاڏي کاتي، حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو.

پيش لفظ

هنن صفحن جو مصنف هڪ هندستاني مسلمان آهي. هند جي نون فاتحن، انگريزن، پنهنجي مفتوح قوم کي وڏيءَ چڱيءَ طرح سمجهي سگهڻ لاءِ ان وقت جي سرڪاري ٻولي فارسي سکڻ جي ضرورت محسوس ڪئي. ان خيال کان هو پنهنجي اوائلي اقتدار جي دور ۾ فارسيءَ تي گهڻو ڌيان ڏئي رهيا هئا.

هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن هندستان ۾ ڪافي فتوحات حاصل ڪرڻ کان پوءِ، انهن کي پختي ڪرڻ جي خيال کان انگريزن جي دل ۾ افغانستان فتح ڪرڻ جو سوداءُ سمائجي چڪو هو، ۽ اتان جي پڻ سرڪاري زبان فارسي هئي.

مالوه (گجرات) جو باشندو لطف الله، جنهن جي خود نوشت سوانح جا ڪجهه صفحا هتي پيش ڪيا ويا آهن، سو ان زماني ۾ گجرات ۾ رهيل انگريز عملدارن کي فارسي پاڙهيندو هو. مالوه جي علمي ذوق رکندڙ خاندان جي هن فرد کي فارسي زبان ۽ ان وقت جي عام تعليمات ۾ چڱي دسترس هئي.

نومبر ١٨٣٨ع ۾ هڪ انگريز عملدار ڪپتان ايسٽ وڪ (Capt: East - wiek) کي سنڌ ۾ انگريزي ريزيڊنٽ ڪرنل سر پاٽنجر (Col; Sir Patinger) جو اسسٽنٽ مقرر ڪيو ويو. ڪپتان ايسٽ وڪ لطف الله کي ساڻس گڏ سنڌ هلڻ جي آڇ ڪئي جا قبول ڪرڻ تي ايسٽ وڪ کيس پنهنجو منشي ۽ فارسيءَ جو استاد مقرر ڪري، پاڻ سان گڏ سنڌ ۾ وٺي آيو.

لطف الله سنڌ ۾ پنهنجي آمد ۽ هتي پنهنجي قيام واري

زماني جا تاثرات، پنهنجي هڪ خود نوشت سوانح ۾ قلمبند ڪيا، جا پوءِ ڪئپٽن وڪ ناهي نوڪي انگريزي زبان ۾ "Autobiography of Lutfullah" جي نالي شايع ڪرائي. هن تصنيف جا، مصنف جي سنڌ ۾ قيام واري عرصي سان تعلق رکندڙ صفحا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمي جي صورت ۾ پيش ڪجن ٿا.

مون کي اميد آهي، ته هي اوراق، اسان جي وطن جي تاريخ جي چند پهلوئن تي ڪارآمد روشني وجهي، سنڌواسين کي ماضيءَ جي چند حالات ۽ واقعات کان واقف ٿيڻ جو موقعو ڏيندا ـ جيئن هو انهن مان پنهنجي آئيندي لاءِ مفيد نتيجا ڪڍي ، فائديمند سبق حاصل ڪري سگهن.

آخر ۾ آءٌ محترم پير حسام الدين شاهه صاحب راشدي جي شڪر ادائي ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان، جنهن صاحب جي حوصله افزائيءَ مون کي هيءُ ترجمو هٿ ۾ کڻڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ جنهن صاحب ترجمي ٿيڻ بعد ان کي نظر مان ڪڍي، بنده کي پنهنجي مفيد مشورن سان نوازيو.

ساڳئي وقت آءٌ محترم مولانا غلام مصطفيٰ صاحب قاسميءَ جو پڻ ممنون آهيان، جنهن صاحب هن ترجمي کي نظر مان ڪڍي ان کي بهتر بنائڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي.

ان کان سواءِ محترم محمد ابراهيم جويي ۽ جناب ڊاڪٽر يو. ايم. دائود پوٽي صاحب جي پڻ شڪر ادائي ڪرڻ ضروري آهي، جن صاحبن لطف الله جو اصل انگريزي ڪتاب دستياب ڪري ڏيڻ ۽ ٻيءَ طرح حوصله افزائي ڪرڻ سان منهنجي مدد ڪئي آهي.

ڪراچي ـ بنده

١ـ مئي ١٩٥٦ع ـ قادربخش نظاماڻي

سنڌ ڏانهن

ٻهرين ڊسمبر ١٩٣٨ع جي آڌيءَ رات جو اسان جي جهازن جو آرماڙ سنڌ ڏانهن روانو ٿي ويو. انهن جهازن ۾ انگريزي فوج جي هڪ ريجمنٽ سوار هئي.

ٽين تاريخ صبح جو اسين "گهوڙي ڪي چڙ" واري وارياسي پيٽ وٽان اچي منياسون. ايتري ۾ شاهي ساموندي جانورن (Sharks) جي هڪڙي جوڙي سمنڊ جي مٿاڇري تي نڪري آئي. منجهانئن هرهڪ هاٿيءَ جيڏو ٿي لڳو. هي جانور اسان جي ننڍڙي جهاز کي ويجها ٿيا ۽ ڏسڻ ۾ ٿي آيو ته هو پاڻ ۾ رانديون ڪري رهيا هئا. ڪنهن مهل هڪڙو ليٽي ٿي پيو ته ٻيو مٿس چڙهي ٿي ويو، ته ڪنهن مهل وري هڪڙو ٻئي جي پٺيان ٿي ڊوڙيو، ته ڪنهن وقت وري اسان جي جهاز جي هيٺان ٻئي لنگهيا، ته ڪڏهن آن کي پاسن کان ٻئي ڦيرا ڏنائون. سندن انهن گهتن ته اسان جي ننڍڙي جهاز کي لوڏي ٻئي ڇڏيو. هنن جانورن جي انهن حرڪتن اسان کي پريشانيءَ ۾ وجهي ڇڏيو هو. اسان جي جهاز جي ٽنڊيل کي هنن تي جوش آيو ۽ هن مون کي خطاب ڪندي چيو ته "هي جانور بعضي جهازن لاءِ خطرناڪ ثابت ٿين ٿا، تاهم ڊپ ڪرڻ جو ڪوبه سبب ڪونهي. هي جيڏا وڏا آهن، ايڏائي ڊڄڻا اٿو ــ مان اڄهو

هنن جو علاج ٿو ڪريان.“ ائين چئي هو جهاز جي
ڪناري ٿي آيو ۽ هنن جانورن کي جهاز سان گڏوگڏ
پاڻيءَ ۾ ترندو ڏسي کين هڪلون ڪري- جڻ هو سندس
ٻولي سمجهي رهيا هئا- چوڻ لڳو: ”اوهين سمنڊ
جا بادشاهه آهيو. خدا واسطي ۽ سليمان نبيءَ جي نالي
۾ اسان جي پٺ ڇڏيو. اسين مسڪين آهيون. اسان
جي جهاز ۾ ڏهه ماڻهو ٿي مس آهن. تنهنڪري ٻين جهازن
ڏي وڃو، جيڪي عزت ماب ڪمپني بهادر جي ٽلهن
متارن سپاهين سان ڀريل آهن.“ غريب جمعي (ناکئي)
جي انهن لفظن هنن جانورن تي ڪو ڏنڊو چنبو ته
ڪونه وڌو، پر اٽلندو هو وڌيڪ مست ٿي ويا.
اڳوٺي آزار سان گڏوگڏ هو پنهنجي شاهي موڪرين
ناسن رستي ڦوڪارا ڪيي، اسان جي جهاز اندر
پاڻي اڇلائڻ لڳا. تنهن کان سواءِ جهاز جي چوڌاري
سندن لڪ لڪوٽي راند پڻ نئين زور شور سان هلڻ
لڳي. صبح جو ستين بجي کان سوائين ائين تائين اهو
سلسلو جاري رهيو. جنهن کان پوءِ اسان جو ناکئو
سمورو صبر وڃائي ويٺو، ۽ هڪ ناهوڪو هڪ پاسي
کان تکو ڪيل پهڻ کڻي ٻيڙي جي چيڙي تي آيو
۽ بسم الله چئي، پر ڪري وڏ ڀري جانور کي مٿي
تي چٽيائين، جنهن کي هيءَ چڱيءَ ڪهاڙيءَ جي
ڏڪ جهڙو لڳو. هن انعام ملڻ تي اهو جانور پنهنجي
ماڻيءَ سميت پاڻيءَ ۾ غائب ٿي ويو ۽ اسان سڀني
گڏجي ڏٺيءَ جا شڪرانا ميڙيا، جنهن اسان کي ذري تان

هن مصيبت کان بچائي ورتو. مون کي ڏاڍو افسوس ٿي رهيو هو، جو مان پنهنجي بندوق ساڻ ڪانه آندي هئي.

”گهوڙي ڪي چر“ هاڻي فقط هڪ وڏو واريءَ جو ڪنارو آهي. ويهه سال اڳي هتي ”گهوڙي بندر“ نالي هڪ بندر هوندو هو، جو هاڻي سامونڊي لهرن هيٺان اچي چڪو آهي.

انهيءَ واريءَ جي ڪناري وٽ پهچڻ تي جهٽ مون کي پاڻي چکي ڏسڻ لاءِ چيو، ۽ منهنجي حيرت جي ڪا انتها نه رهي، جڏهن ڏٺم ته اسان جي جهاز جي هڪڙي پاسي تازو مٺو پاڻي ته ٻئي پاسي کان صفا کارو پاڻي وهي رهيو هو. سبب پڇڻ تي مون کي معلوم ٿيو ته درياءَ جي تکي سير جو تيز وهڪرو ايتري مفاصلي تائين سمنڊ اندر تازو مٺو پاڻي کنيو اچي. رات جو نوين بجي ڌاري اسان ”ويڪر باڙ“ کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي اچي لنگر هنيو.

چوٿين تاريخ فضا نهايت سانتيڪي ۽ هوا بلڪل بند هئي، ان ڪري اهو سڄو ڏينهن ”ويڪر باڙ“ تائين پهچڻ ۾ لڳي ويو. هتي اسان ٻارهن برطانوي جنگي جهاز، ٻه ٻيا جهاز ۽ سؤ کن ٻتيلا بيٺل ڏٺا. جن ۾ انگريز فوجي چڙهي آيا هئا، يا سنڌن رسد جو سامان آندو ويو هو. انهن سڀني جهازن ٻوڙي ٻتيلن تي انگريزي جهنڊا ڦڙڪي رهيا هئا.

منهنجو دوست، ڇهونو ٽنڊيل، وارياسي ڪناري تي، ڪناري سان لڳي تازو تباهه ٿيل هڪ جهاز جي پر مان اچي لانگهاڙو ٿيو، جنهن تي مون کيس چيو ته ”هن جهاز جي تباهي اسان جي لاءِ هڪ قسم جو چتاءُ آهي ته جيڪڏهن اسين هن جهاز واري قسمت نٿا چاهيون ته اسان کي ڪناري جي گهڻو ويجهو نه اچڻ گهرجي“. مگر هن پيڙهي دريائي ڏاڙيل جواب ڏنو ته ”ان جهاز جو ٽنڊيل يا انڌو هوندو يا جهاز کي ٻوڙڻ ۾ سندس ڪو خاص مقصد هوندو، نه ته هتان جا ته ٻار به هن ڪناري جي چپي چپي کان واقف آهن.“ رات جو اسين ”ٻاڙ“ ۾ اچي لنگرانداز ٿياسون.

سنڌ جو ڳوٺ

پنجين تاريخ، درياءَ جي ڇوڙ وٽان اچي، اسين سنڌو نديءَ ۾ گهڙياسون، ۽ ڇهين تاريخ ”ويڪر“ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي پهتاسون، جتي درياءَ جي کاٻي ڪناري تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو. مان لهي اهو ڳوٺ ڏسڻ ويس. ڳوٺ جي پٽيل سان مليس ۽ جمعي ناکئي جي ذريعي ساڻس ڪچهري ڪيم. هن جي مادري ٻولي سنڌي هئي. اسان جي سوالن جا جواب هن پيڙهي پٽيل اهڙي ته وڏي آواز سان ڏنا، جو پهرين ته مون سمجهيو ته هو يا ته اسان کي ٻوڙو ٿو سمجهي يا اسان جي هن طرح سندس ڳوٺ ۾ گهڙي اچڻ

تي ناراض آهي. پر جمعي کان پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيم ته ان ۾ ڪابه برائي نه هئي. ڌاڙي ڪاڍهائڻ جو هت عام رواج آهي. هتان جا ماڻهو نهايت مسڪين ڏسڻ ۾ ٿي آيا، ۽ سندن جهوپڙا اهڙا هئا، جهڙا هندستان ۾ ماڻهو پنهنجي ڍورن جا وٿاڻ ٺاهيندا آهن. سارو ڪٽنب هتي ڍڪي گهر ۾ رهيل هوندو آهي، جنهن ۾ زال، مڙس، پٽ، ننهن ۽ ٻار وغيره سمورا هڪڙي ئي ڍڪي دالان ۾ گاه. جي مٿان تڏا وڇائي ان کي هنڌ بنائي سمهي پوندا آهن. هنن جو کاڌو عام طرح چانورن جي ٿلهي ماني ۽ تازي يا سڪل مڇي آهي. هي ماڻهو تماڪ ۽ ٻصرن جا ڏاڍا شوقين آهن. ڪوٽ جي پٽيل ٻن اسان کي اهي شيون تحفي طور ڏيڻ جي آڇ ڪئي. مون پٽيل کان سندس ملڪ ۾ ڍلن ۽ محصول جي رواج بابت پڇيو. هن ٻڌايو ته ”هتي ڍلون يا محصول گهڻو ڪري جنس جي صورت ۾ ورتا ويندا آهن. پوک گهڻو ٽڪو فقط چانورن جي ٿئي ٿي، جي هتي چڱي انداز ۾ ٿيندڙ آهن. هاريءَ کي فصل جو پنجون حصو ملندو آهي. باقي چئن حصن مان اڌ سرڪار کڻي ٿي ۽ اڌ زميندار کي ملندو آهي.“

ستين تاريخ مان ”ويڪر“ چانوڊيءَ وٽ اچي لٿس؛ جتي منهنجي صاحب ۽ دوست ڪئپٽن ايسٽ وڪ (Capt: Eastwick) وڏيءَ سڪ سان منهنجي مرحبا ڪئي. انهن تاريخ جو سچو ڏينهن مون ”ويڪر“

ڳوٺ جي چڪاس ۽ جاچ پڙتال ۾ خرچ ڪيو. هيءُ ڳوٺ ڇوويهه - پنجويهه ردي جهوپڙن جي هڪ بستي آهي. شام جو ڪرنل پاٽنگر (Colonel Potinger) به حيدرآباد کان هتي پهتو.

ناڻين تاريخ اسان پنهنجا تنبو فوجي ڇانوڻيءَ وٽان کڻي، ريزيڊنٽ جي تنبوءَ وٽ اچي هنيا. ان تاريخ کان مون کي جنهن ڪم جو ذمو مليو هو، اهو مون باقاعدي شروع ڪري ڏنو. هتي مون کي "تلسي شام" ڳوٺ جي وينل سڪندر خان سان ملڻ جو وجهه مليو، جو منهنجو جهونو دوست آهي ۽ هن وقت انگريزي فوج ۾ صوبيدار ميجر جي عهدي تي آهي. اهوئي وڏي ۾ وڏو عهدو آهي، جو ڪنهن هندستانيءَ کي ملي سگهي ٿو. هو سفر مئنا (Sapers & Miners) ۾ آهي. هن پنهنجي هڪ دوست مرزا علي اڪبر سان منهنجي واقفيت ڪرائي، جو ڪئپٽن پاويل (Capt: Powel) کي فارسي پاڙهيندو هو. هو چڱو ترقي ڪندڙ مغل جوان ٿي لڳو.

مان هتي سنڌي گرامر سکڻ شروع ڪيو، ۽ ڏٺم ته اهو ڪو ڏکيو ڪين هو. ايشيائي زبانن جي عام بنيادي اصولن جو ڪوبه چاڙو نهايت سولائيءَ سان سنڌي زبان سکي سگهي ٿو.

ڇوڏهين تاريخ پنهنجي دستوري ڪم ڪار کان واندي ٿيڻ بعد، مان سرڪاري خزاني جي صندوقن کي کڻڻ ۽ انهن جا نمبر لکڻ شروع ڪيا. انهن مان

هڪ سؤ انهتر صندوقون تازو بمبئي مان آيون هيون. انهيءَ شام جو، خودڪشيءَ جو هڪ نهايت افسوسناڪ واقعو ٿيو. ڊرنگون دستي جي هڪ عملدار پاڻ کي گولي هڻي ماري وڌو. سندس اهڙي قدم جي سبب جو ڪوبه پتو ڪونهي.

سياست تي بحث

پندرهين تاريخ سون کي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنگر سان واقفيت حاصل ڪرڻ جو شرف مليو. ڇهري مان ٿي سندس لياقتون ۽ مستقل مزاجي بکي رهي هئي.

هاڻي آءٌ سنڌين سان لهه وچڙ ۾ آيس، ۽ ساڻن ڳالهائڻ ٻولهائڻ وسيلي سندن ٻوليءَ جا محاورا سکيس. سستي ۽ بيڪاري سنڌين جي مکيه عادتن مان آهي. درياهه جا ناکئا مارو ڏينهن منهنجي تنبوءَ جي ٻاهران وينا بحث مباحثا ڪندا ۽ پٽ شٽ هڻندا هئا.

عام طرح هنن جي گفتگو جا موضوع سرڪاري معاملات ئي هوندا هئا. هڪ دفعي هڪ ڏر چيو ته "ملڪ هاڻي چاڻ ته ويو. سگهوئي انگريزن جو مٿس مڪمل قبضو ٿي ويندو. ان ۾ ٽالپرن جو پنهنجو ڏوهه آهي، خاص طرح مير صوبدار جو ـ جيڪو اڃا تائين انگريز جهڙيءَ هڙ-ڪائو قوم جي دوستيءَ جا دم پيو پري. انگريزن سڄي هندستان تي قبضو ڪري ورتو آهي. هو اهڙيءَ طرح سنڌ تي به قبضو ڪري ويندا." پيو چوڻ لڳو ته "دوست! اوهين ڀليا آهيو. حيدرآباد

جا مير ڪٺي ڪرستان ٿي چڙهي نه ٿي وڃن، پر جيستائين ميرپور وارو مير شير محمد اسان جي پاسي آهي، تيستائين ڪو به ڊپ ڪونهي. اعليٰ حضرت مرحوم مير ڪرم علي خان جي بيگم صاحبه هن ڪمي انگريزن جي مقابلي لاءِ ڪافي خزانو ڏئي ڇڏيو آهي ۽ اچا به ايترو ڏيڻ لاءِ تيار اٿس، جو هو ساري دنيا جي فرنگين جي خلاف دائمي جنگ جاري رکي ٿو سگهي، ۽ جي خدا چاهيو ته انگريز جيڪو خزانو، هٿيار ۽ ٻيو ساز و سامان هن ملڪ ۾ آڻي رهيا آهن، اهو سمورو اسان جو ٿيندو. قرآن پاڪ ۾ ڪين چيل آهي ته ”هڪڙو ايمان وارو ڏهن ڪافرن کي شڪست ڏيڻ لاءِ ڪافي آهي.“

ان تي هڪ ٻئي اڇي ڏاڙهيءَ وارو سنڌي ٽڏو ساهه کڻي چوڻ لڳو ته: ”اوهين رڳا هوائي خواب پيا ڏسو. اوهان ته رنگا يعني اڇا، ڳاڙها ۽ ڪارا شيطان ڏٺائي ڪين آهن، جي جنگ جي ميدان ۾ گڏجي وڙهن ٿا. آءٌ جڏهن پيشوا (مرهٽا حاڪم) جي نوڪريءَ ۾ هوس، تڏهن دکن ۾ مون انهن جون جنگيون ڏٺيون . هيءَ انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ڏسو!“ ائين چئي، هن پانهون کنجي، پنهنجي پانهن ۾ لڳل گوليءَ جو نشان ويٺلن کي ڏيکاريو، ۽ چوڻ لڳو، ”برابر، مڙس مڙس جو مٽ آهي ۽ بعضي جوان ته ٻن - ٽن کي به منهن ڏئي ٿا سگهن: پر بشرطيڪ تلوار جو تلوار سان مقابلو هجي. هن بزدلن (انگريزن) وٽ

تلوارون ڪين آهن ۽ جي اڃا ته اهي اسان جي لٽين کان به ڇٽ آهن. پر هو پنهنجي گولين واري شيطاني هٿيار سان ٻري ڪان ئي مڙس کي ڪيرائي ٿا وجهن- جڏهن ماڻهو ڪانئن اڃا ميل پنڌ تي هوندو آهي- ان جو ڪهڙو علاج ڪجي؟"

منهنجي تنبوءَ جي ٻاهران هن قسم جا بحث مباحثا اڪثر مون کي وندرائيندا هئا، ۽ بعضي آءُ پنهنجي جاءِ تان اٿي، هنن جي بحث ۾ دل ڏئي، پنهنجي ٽڪل ٽٽل سنڌيءَ ۾ چوندو هوس ته "انگريز اوهان جي ٻڪٽي ملڪ تي ڪڏهن به قبضو ڪونه ڪندا- پوءِ ڪٽي اهو ڪين اڇلائي ٿي ڏيوا هن ملڪ ۾ مڇي ۽ ڇانورن کان سواءِ ٻيو ڇا رکيو آهي؟ انگريزن جي حڪومت هيٺ اڳ ۾ ئي ڪافي زرخيز ملڪ موجود آهن. تنهن کان سواءِ انگريز ميرن جا دوست آهن. انگريزي فوجون رڳو هندستان ۾ پنهنجي هٿ آيل ملڪن جي حفاظت ۾ خود ميرن جي ملڪ کي ڌارين جي اکرائيءَ کان بچائڻ لاءِ سنڌ سان لنگهي رهيون آهن." ان جو جواب هو سيٺي هڪ ٽهڪ سان ڏيندا هئا ۽ چوندا هئا ته "سائين اوهين جيڪي فرمايو ٿا، اهو صحيح هوندو. اسين ڇٽ ماڻهو حڪومتن جي اوچي سياست کي ڪٿي ٿا سمجهي سگهون." ائين چئي وري به سيٺي وڏي ٽهڪ ڏيندا هئا.

پنهنجي صاحب جي خواهش موجب مون ڪراچيءَ جي سنڌي هندو واپاريءَ نائونمل سان تعلقات قائم ڪيا، جو سنڌ ۾ انگريز اختياريءَ وارن لاءِ نهايت مفيد ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو. هو وقت بوقت مون سان ملندو رهندو هو، ۽ اسان جي فوج جي گهرجن ۽ ضرورتن جي پورائيءَ لاءِ هن ڪابه ڪسر نه ڇڏي. هو وڏي پئسي وارو ماڻهو هو. سندس شاهي ڪٽنب هو، جنهن ۾ هڪڙو پيءُ، ڇهه پاٽر، ڪيتريون زالون ۽ ٻار هئا. لاڙ ۾ نائونمل جو چڱو اثر ۽ هلندي پڄندي هئي.

اوڻيهين ڊسمبر تي پهرين شوال يعني عيدالفطر جو ڏينهن هو. اها عيد اسلامي دنيا ۾ نهايت شان شوڪت سان ملهائي ويندي آهي، جو اها هڪ مهيني جي محنت، مشقت ۽ آزمائش جي خاتمي تي ايندي آهي. فوج سان ڪوبه ملان يا مولوي ساڻ نه هو- ان ڪري ڪن دوستن جي چوڻ تي مون کي ئي اهي فرائض بجا آڻڻا پيا، جيتوڻيڪ عرصي کان مون کي انهن جو ڪوبه تجربو نه رهيو هو. مون مسلم فوجين کي جن ۾ ڪمپنيءَ جا پيادا ۽ سوار سپاهي هئا، عيد نماز ادا ڪرائي، ۽ خطبو پڙهيو. فوج جي مسلم عملدارن پاڻ ۾ ڦوڙي ڪري دستور مطابق مون کي رومال ۽ دستار پيش ڪئي، جا چاليهه رپيا ڪائي وٺي هئي.

انهن ڏينهن ۾ اڪثر امان کي مير شير محمد خان جي حملي جا ڪوڙا افواهه پريشان ڪندا هئا. ويهين ڊسمبر تي خطري جو چتاءُ مليو. ساري فوج سجاڳ رکي وئي ۽ مکيه عملدار واري تي پهرو ڏيندا رهيا. منهنجو خيال آهي ته هن ملڪ جا ڪڪڙ غير معمولي طرح مذهبي آهن، جو صبح ۽ پوياڙيءَ جي وقت وارين دستوري بانگن کان سواءِ رات جو به هو ٻه ڪلاڪ وڏيڪ بانگن ڏيڻ ۾ صرف ڪندا آهن. هي بانگون هو رات جو ائين ٻجي شروع ڪري، ڏهين ٻجي ختم ڪندا آهن. هندستان ۽ ايران ۾ ڪڪڙن جي بي وقتو بانگن ڏيڻ کي خراب اهڃاڻ يا بدسوڻ سمجهيو ويندو آهي ۽ هن قسم جي حرڪت اڪثر ويچاري ڪڪڙ جي حياتي وڃائڻ جو باعث ٿيندي آهي. پر سنڌي ان جي ڪا پرواهه ڪانه ٿا ڪن.

گهوڙا ٻاريءَ ۾

گهوڙاٻاريءَ جو ڳوٺ ڏسڻ ويس، جو هتان ميل پنڌ تي آهي. هيءَ هڪ وڏو ڳوٺ ڪري سمجهيو وڃي ٿو. منجهس سؤ کن ردي جهوپڙا آهن. سياري جي هن موسم ۾ هن ٽڪر ۾ درياءُ فقط ڏيڍ پُرهه مس اونهو آهي ۽ سندس ويڪر به عام طرح اڍائي سؤ کن والن کان مٿي نه آهي. هتان جي زمين جي نوعيت موجب پاڻي مٺيءَ وارو آهي ۽ منجهس ريتي گڏيل آهي.

ٽيويهين تاريخ اسان کي اهو ٻڌي خوشي ٿي ته "اسان کي منزل ڪوچ ڪرڻ جو حڪم ملي ويو آهي" ۽ سياڻي اسان جي نئي ڏانهن مسافري شروع ٿيندي. پنهنجو سامان سڙو اسان فوج جي مڏيءَ سان گڏ روانو ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن اسين پنهنجا تنبو ٻئي گهوڙن تي چڙهڻ وارا هئاسون، ته منهنجي صاحب کي ريزيڊنٽ وٽان حڪم پهتا ته هو في الحال جتي آهي اتي ئي ترسي، جيسيتائين بار کڻندڙ آڻن جو وڏيڪ بندوبست ٿي سگهي، جو انهن جي طلب وڏي رهي هئي. چوويهين جو سڄو ڏينهن آڻن لاءِ بندوبست ڪرڻ ۾ لڳي ويو، پر ڪجهه ڪم ٻئي ڏينهن به ڪرڻو هو. آءٌ ان رات ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان سندس تنبوءَ ۾ سمهيس. رات جو ڏاڍو سيءُ پيو. اهڙي ٿڌ هندستان ۾ مون اڳ ڪڏهن به محسوس نه ڪئي هئي. هينئر اسان ڏاڍي اڪيلائي ٻئي محسوس ڪئي، جو هڪ ڏينهن اڳ اسين ڏهن هزارن ماڻهن جي شاهي فوج جي وچ ۾ هئاسون ۽ اڄ اسان سان فقط ڀ ڀنيوالا ۽ ڀ سنڌي سئيس ساڻ هئا. اسان کي پنهنجن انهن چئن نوڪرن تي ڏاڍو رحم ٻئي آيو، جي سيءَ ۾ ڏڪي رهيا هئا. اسان کين چيو ته هو به اسان جي تنبوءَ ۾ اچي سمهن، پر هنن ان کي بي ادبي سمجهي ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ ساري رات تنبوءَ جي ٻاهران قنات وٽ پيا رهيا. اهو سارو ڏينهن ڪم ڪرڻ

ڪان پوءِ، اسان وٽ نڪي ڪاڌي لاءِ ڪجهہ هو، نہ ڇڪائڻ وارو نوڪر هو، جو اسان کي پنهنجي ٻڪ جي ٻاهر اجهائڻ ۾ مدد ڪري سگهي. خوش قسمتيءَ سان مون کي ڪجهہ ڪتل هٿ اچي ويا. ڪجهہ پئسا ڏئي ڇانورن جي سنڌي ڊوڊي جو اڌ ورتي آيس، جنهن سان اسان پنهنجو پيٽ ڀريو. مون ۽ ايسٽ وڪ صاحب ڏاڍي شوق سان ڪتل سان ماني کاڌي. مون کي تہ اهڙو مزو آيو جهڙو مون کي وري لنڊن جي ميوارٽ هوٽل جي کاڌن ۾ مليو. ڪئپٽن ايسٽ وڪ عيسائي دستور موجب ماني کائڻ کان پوءِ خدا جا شڪرانا مڃيا، ۽ مون بہ پنهنجي رب جا ٿورا مڃيا، جو اسان جي عيبن کي نظرانداز ڪري هميشہ اسان جون گهرجون پوريون ڪندو رهي ٿو. ان کان پوءِ مون پنهنجي رفيق جي آزمائش وٺڻ لاءِ کيس چيو تہ "اسان کي اهڙي خراب کاڌي لاءِ خدا جا شڪرانا نہ مڃڻ کپن، ائين ڪنداسون تہ هو ڪڏهن بہ اسان کي چڱو کاڌو نہ ڏيندو." ان تي ڪئپٽن ايسٽ وڪ مشڪي چوڻ لڳو تہ "اول اهو ثابت ٿيڻ گهرجي تہ اسان کي جيڪي مليو هو سو خراب هو- پوءِ ئي وڌيڪ بحث ڪري سگهجي ٿو". ان طرح ڳالهين ۾ وقت ڪاٽيندا رهياسون، تان جو هن کي ننڊ وٺي وئي، ۽ پوءِ آءٌ بہ پنهنجو چروٽ ڇڪيو وڃي بستري تي ليٽيس.

پنجويهين ڊسمبر، حضرت عيسيٰعليه‌السلام جي ولادت جي ڏينهن تي، ساري مسيحي دنيا ۾ خوشيون ڪيون ويندبون آهن. ان ڏينهن صبح جو سوير پن عملدارن مسٽر جينڪنس ۽ ڪپتان وارڊ اچي اسان کي ننڊ مان اٿاريو. هو ان ڏينهن مانڊوي کان هتي پهتا هئا.

هنن ڪپتان ايسٽ وڪ کي عرض ڪيو ته فوج ڏانهن وڃڻ جي سلسلي ۾ هو سندن رهبري ڪري. پر جيئن ته آئن بابت سمورو معاملو اجا اوئين سان طي نه ٿيو هو، ان ڪري ڪيس ڪجهه وڌيڪ وقت هتي رهڻو پيو، جنهن سبب ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون کي مٿين آفيسرن سان گڏ وڃڻ جو حڪم ڏنو ۽ پاڻ پوئتي ئي رهيو.

اسين پارهن ميل گهوڙن جي سواري ڪري "سرمڙيا" جي پٺيهن جهوپڙين واري هڪ ننڍڙي ڳوٺ وٽ وڃي فوج کي پهتاسون. ڪئپٽن ايسٽ وڪ به پنهنجو ڪم پورو ڪري شام جو اچي اسان سان مليو. هتان اسان کي ويهن ميلن جي ڊگهي منزل ڪرڻي پئي، جا پوري ڪري، اسين ڪرمپور جي ننڍڙي ڳوٺ پهتاسون. هن ڳوٺ ۾ پنجاهه کن جهوپڙا آهن. هيءُ ڳوٺ سنڌونديءَ مان نڪرندڙ هڪ شاخ جي اوڀرين ڪناري تي آهي، ۽ ان جي ڀيءُ پر ايڊوڻي هڪڙو پيو "غلام جو ڳوٺ" آهي.

ٺٽي ۾

ستاويهين تاريخ اسان اتي رهياسون، ۽ اناويهين تاريخ ٺٽي جي قديم تاريخي شهر ۾ پهتاسون. اسان صبح جو سوير ڪرمپور مان منزل ڪئي هئي، ۽ نوين بجي ڌاري مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي اچي پهتاسون، جا ٺٽي کان هڪ ميل جي پنڌ تي آهي. اڄ صبح اسان جو رستو ڪجهه پنڌ ۾ واريءَ وارو ۽ ڪجهه ٽڪر ۾ پٿريلو ۽ ناهموار هو. واٽ تي هتان ٻن ميلن جي پنڌ تي اسين ڪلان ڪوٽ جي کنڊرن وٽان لنگهيا هئاسون. هن جون قلعبنديون ۽ ديوارون وغيره نهايت مضبوط ۽ قديمي ڍنگ ۾ ٺهيل آهن. هن جون اڏاوتون سموريون ڪچ ۽ پڪين سرن جون هيون. جيڪي هيتري زماني گذرڻ کان پوءِ به بلڪل مضبوط ۽ نيون پئي لڳيون. انهن کنڊرن مان بعضي مڪاني ماڻهن کي پراڻا سڪا ۽ ٻيون اهڙيون قديم شيون هٿ اينديون آهن، جي هو وڏن اگهن ۾ وڪڻندا آهن.

ٽيهين تاريخ جمع ۽ ڏاڍي ٿڌ هئي. صبح جو مون جڏهن وضو ڪرڻ لاءِ ڪوزو ڪنيو، تڏهن ڏٺم ته ان جي اندر به پاڻي ڄمي پارو ٿي ويو هو. جنهنڪري لاچار تيمم ڪري نماز ادا ڪيم.

ٺٽي شهر کي پناهه طور ڪي به ديوارون نه آهن، ۽ شهر جو وڏو حصو ويران ٿيو پيو آهي. البت

ڏهاڪو هزار گهرن ۾ ماڻهو رهن ٿا. مارڪيٽون بلڪل تنگ ۽ شهر جون گهٽيون نهايت گنديون آهن. شهر جا باشندا گهڻو ڪري ڪوڙ ڪو ڪم ڪندڙ آهن. هتي ڪيس ۽ لنگيون اتر سنڌ جي پيٽ ۾ وڌيڪ عمدا ٺهن ٿا. هن شهر جون عورتون سنڌ جي باقي حصن جي عورتن وانگر نهايت سادو ۽ سستو لباس پهرينديون. هتي اٽي ۽ تيل جون چڪيون ۽ گهاڻا آهن، جي اٽ چڪيندا آهن. ٽئي ۾ چٽن سون ڪان مٿي مسجدون آهن، پر پانڇي ڏو ته اهي سموريون ائين ئي فنا ٿي وينديون.

جامع مسجد ڏسڻ ويس، جنهن جي اڏاوت ١٠٥٧ هجري مطابق ١٦٤٧ع ۾ شاهجهان بادشاه شروع ڪرائي، ۽ ١٠٧٢ هجري مطابق ١٦٦١ع ۾ اورنگزيب مڪمل ڪرائي هئي - جا ڳالهه مسجد جي عمارت تي به لکي پئي آهي. هيءَ نهايت شاندار عمارت ٻه سؤ وال ڊگهي ۽ سؤ وال ڪن ويڪري آهي، ۽ سڄي پڪين سرن ۽ گچ جي ٺهيل آهي. هن عمارت جو اندريون پلستر اڇي ۽ نيري رنگ جو آهي. هيءَ سڄي جاءِ هڪ سؤ ٿنڀن تي بيٺل آهي، جن مان هرهڪ ٿنڀ تي ڌار ڌار نموني جي نقاشي ٿيل آهي. محراب جي پٿر ۽ تاريخ وارن پٿرن تي نهايت صاف وڏن اکرن ۾ ڪتبا لکيل آهن. مختصر لفظن ۾ هن مسجد شريف جو سڄو نظارو نهايت سهڻو ۽ گنڀير آهي.

هن شهر جون سرون ۽ مٽيءَ جا ڳانوَ نهايت مضبوط ۽ چٽادار ڏنا. مان سمجهان ٿو ته ان جو سبب هتان جي خاص قسم جي زمين آهي، جا اڇي چڪي مٽي ۽ واريءَ گڏيل آهي. هتي عام طرح گهر ڪچيءَ مٽيءَ ۽ ڪاٺ مان ٺهيل آهن؛ چٽيون سڌيون اٿن، جن جي مٿاڇري ڪيِ مٽيءَ سان لنبيو ويندو آهي. اندر وارين ڀتين کي پنهنجي پاسن کان مٽيءَ جو ليپو ڏنل هوندو آهي. شهر ۾ شاهوڪارن جون ڪي ڏوريون جايون پڪين سرن جو ٺهيل آهن ۽ بعضي مٿان ماڙي پڻ اٿن.

هتي مارڪيٽ ۾ اوچتو منهنجي هڪ سهڻي عرب نوجوان سان واقفيت ٿي، جنهن جو نالو سيد محمد هو ۽ مديني منور جو باشندو هو. هن جي معرفت مون شهر جي مکيه عالم مخدوم شيخ عبدالله سان ملاقات ڪئي. هنن پنهنجي شخصن جو شهر ۾ گهڻو اثر آهي. ڀهرئين جو اثر سندس جاءِ پيدائش ۽ خاندان (سيد) جي ڪري، ۽ ٻئي جو سندس پيش امام جي ڪري آهي. هنن بزرگن سان آءٌ ڀي ڪلاڪ ڳالهيون ٻولهيون ڪندو رهيس.

سيد محمد ٽن سالن تائين بغداد ۽ ايران ۾ سفر سفر ڪرڻ بعد، تازو واپس وريو آهي. هتي سندس ”خمس“ گڏ ٿيندو پئي ويو. ”خمس“ سندس هر شيعي معتقد جي آمدنيءَ جو پنجون حصو آهي، جو هو کيس مذهبي ڏن طور ڏيندا آهن. ان طرح هڪ يهوديءَ وانگر هو

چڱو دولتمند بنجي ويو آهي. جيتوڻيڪ هو هڪ عرب آهي، مگر ان هوندي به ڪيس فارسي سٺي ٿي اچي. عام طرح عربن کي نين پولين سکڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي آهي. منهنجو هيءُ ميزبان هڪ عالم ۽ چڱي خانـدان جو فرد آهي ۽ وٽس ڪتابن جو وڏو ذخيرو ۽ هڪ عمدي لائبريري آهي.

پهرين جنوري ۱۸۳۹ع تي حيدرآباد جي ميرن جا چار- پنج عملدار آيا، جن سان جنرل ڪين (Genral Kean) ڪرنل پاٽنگر (Col: Potinger) ۽ ملاقاتون ڪيون. پنهي (انگريزن ۽ ميرن جي) حڪومتن جي باهمي دوستيءَ ۽ محبت جي ڳالهين ڪرڻ بعد ميرن جي نمائندن طرفان ڪن اختلافن ۽ ميرن جي ناراضگين بابت پڻ ڳالهيون ٿيون. جنهن کان پوءِ سندن رضامندي سان اها ميٽنگ ملتوي ڪئي وئي، جيئن هو اسان جي فوج جي وڌيڪ اڳتي مارچ لاءِ سهولتن مهيا ڪرڻ جي سلسلي ۾ ضروري انتظام ڪري سگهن.

مڪليءَ جو سفر

چوٿين تاريخ آءٌ موڪل وٺي، مڪليءَ جي سفر تي ويس. صبح جو سوير اوڏانهن روانو ٿيس ۽ ڇهين بجي تائين اتي گهمندو رهيس. هيءَ مشهور ٽڪري ٺٽي کان هڪ ميل جي مفاصلي تي آهي، ۽ شهر جي اولهه کان اتر ڏانهن وڃي ٿي. آٺ ميل ڊگهي ۽ هڪ

ميل کن ويڪري آهي ۽ سندس سراسري اوچائي پنجونجاهه فوٽ آهي. ڇهو ڏو وچي ته هن ڏڪريءَ تي اهو نالو اتس رهندڙ هڪ مهاڻيءَ عورت تان پيو آهي، جنهن جو ڪنهن زماني ۾ اتي مڇين ۽ پلن جو ڪاروبار هوندو هو. هن مختصر ڏڪريءَ تي پنج سؤ کن قبن واريون، ۽ بيشمار اهڙيون قبرون آهن، جن تي ڪاٻ چٽ ڪاڻ آهي. هيءُ چڻ هڪ تمام وڏي آباديءَ وارو شهر خموشان آهي. مون کي فقط هيٺين وڏين جاين کي چڱيءَ طرح ڏسڻ جو وقت ملي سگهيو:

(١) عيدگاهه، جا هڪ شاندار مسجد آهي، جتي هر سال ٻه دفعا شهر جا سمورا مسلمان گڏ ٿي خداوند ڪريم جي حضور ۾ شڪراني جي نماز ادا ڪندا آهن. اها مسجد (عيدگاهه) سنڌ جي هڪ گورنر يوسف خان جي ٺهرايل آهي. ان تي وڏن سهڻن نستعليق اکرن ۾ هيٺين عبارت جو هڪ ڪتبو لکيل آهي:

”هيءَ عبادتگاهه طاقتور حاڪم يوسف خان جي ٺهرايل آهي. هن ان کي اهڙو ٿي عظيم الشان بنايو آهي، جهڙي عظيم سندس قسمت آهي“*.

* اصل ڪتبو هن طرح آهي:

”خان مالک رقاب يوسف خان،
ساخت طاعت گهي زبخت بلند،
قدسيان بهر سال اتمامش،
کعبهٔ اهل فضل يافته اند.“
١٠٤٣ هه

هن عمارت جي تڪميل جو سال ۱۰۴۳ هه مطابق ۱۶۳۳ع ڄاڻايل آهي.

(۲) پڻ اڳوڻن وزيرن، مرزا جانيءَ ۽ مرزا غازيءَ جا مقبرا ـ هي ۱۶۹۵ع جا ٺهيل آهن.

(۳) طغرل جي ٺهرايل شاهي مسجد، جنهن جي تعمير ۱۰۹۰هه مطابق ۱۶۷۹ع ۾ ٿي آهي.

(۴) ٺٽي جي پڻ سابق گورنرن مرزا عيسيٰ ۽ مرزا عنايت الله جا مقبرا ـ هي نهايت عمدي پيلي رنگ جي پٿرن جا ٺهيل آهن، جن تي سهڻيون گلڪاريون آڪريل آهن. هي مقبرا مڪليءَ جي سڀني عمارتن ۾ سهڻا آهن.

(۵) هڪ وزير جو مقبرو، جو ۱۰۴۷هه مطابق ۱۶۳۸ع ۾ ٺهيو آهي.

(۶) هڪ نواب جو مقبرو، جو ۹۶۶ هه مطابق ۱۵۵۸ع ۾ جڙيو آهي.

(۷) قاضي پير اسد جو مقبرو، جو نوَ فوٽ ڊگهو آهي، ان جي تعمير جو سن پڙهڻ ۾ نٿو اچي.

(۸) بغداد واري بزرگ پيران پير عبدالقادر جيلانيءَ جي فرزند سيد عبدالله جو مقبرو.

(۹) ميران محمد جو مقبرو، جيڪو ۱۰۵۹هه مطابق ۱۶۴۹ع ۾ جڙي راس ٿيو آهي.

(۱۰) شيخ ضياء جو مقبرو، جو ۱۱۲۹ هه مطابق ۱۷۱۹ع ۾ ٺهيو آهي.

(۱۱) هڪ بادشاهه جو مقبرو، جو ۱۱۰۹هه مطابق ۱۷۹۷ع ۾ تعمير ٿيل آهي.

(١٢) بابا عيسيٰ لنگوٽيا بند جو مقبرو، جيڪو ٩٢٠هه مطابق ١٥١٤ع جو جڙيل آهي.

(١٣) جوکيا قوم جي مرشد سيدعلي شيرازيءَ جو مقبرو، جيڪو ١١٩٠هه مطابق ١٧٧٦ع ۾ ٺهي راس ٿيو آهي.

مون کي پنهنجي سرڪاري ذميدارين جي سلسلي ۾ هن دفعي تيرهن نقطن واري ان رٿيل معاهدي کي فارسيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ جو فخر نصيب ٿيو، جيڪو انگريز، ميرن جي حڪومت تي مڙهڻ وارا هئا. مون سڄي رات جاڳي هيءَ ڪم ڏهن ڪلاڪن اندر پورو ڪيو. صبح جو هي ترجمو منظوريءَ لاءِ ريزيڊنٽ صاحب جي اڳيان پيش ڪيم، جنهن (پنهنجي ڏڪڻي خط ۾ لکيل) انگريزي مسودو هٿ ۾ جهلي مون کي ان جي فارسي ترجمي پڙهڻ جو حڪم ڏنو، جو صحيح ثابت ٿيو، ۽ ريزيڊنٽ ان جي منظوري ڏني. ڪئپٽن ايسٽوڪ منهنجي خدمتن لاءِ پسنديدگي ظاهر ڪندي، پنهنجي کيسي مان مون کي پنج سؤ رپيا انعام ڏنا ۽ ريزيڊنٽ ان کان به وڌيڪ انعام ڏيڻ جو وعدو ڪيو.

پنجين تاريخ شام جو، اسان جي پهريدارن هڪڙي مڪاني بلوچ باشندي کي خون ڪري وڌو. هن کي ڪئمپ ۾ ديسي شراب وڪڻندي گرفتار ڪيو ويو هو ۽ کيس درن جي سزا ڏني وئي هئي. هن غريب ڏوهه ته ڪيو هو، مگر کيس ان جي سزا جي ڪابه خبر

نہ هئي. جڏهن ڪيس ڪڙي گارڊ ڪوارٽر ڏانهن نيو پئي ويو، تہ هو پنهنجي تلوار ۽ ڍال ڪان ڪم وٺڻ لڳو. هڪ پهريدار تي هن تلوار جا ٻہ وار ڪيا، جن ۾ هن جي بندوق جو قنداق بہ ڀڄي پيو. چوڪيدارڪي ڦٽي هو اٿي پيو. مگر جڏهن سرجان ڪين ۽ ڪرنل منڪڊونالڊ جي تنبن وٽ آيو، تہ مٿس گوليون چليون، جن مان هڪ سندس سيني مان پار ٿي وئي ۽ جوان اچي هيٺ ڦهڪو ڪيو. زمين تي ڪرڻ شرط سندس روح خاڪي جسم مان پرواز ڪري چڪو هو. ان طرح هو ڇهڪن جي سزا کائڻ کان بچي ويو!

اج رات وري بہ اسان جي ڪئمپ تي حملي ٿيڻ جا افواهہ اٿيا. لڪپت جي ويجهو پنجويهن سنڌين جي هڪ ٽوليءَ انگريزي فوج جي ڪيترن ئي ماڻهن کي ڦريو هو، جيڪي اسان جي پٺيان اچي رهيا هئا.

حيدرآباد ڏانهن

جنوريءَ جي سورهين تاريخ، ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي حيدرآباد رواني ٿيڻ جا حڪم پهتا، ۽ اسين روانگيءَ جي تيارين ۾ لڳاسون. پئي ڏينهن صبح جو سوير اسين پٽڻ ڏي وياسون، جتان اسين هڪ ننڍڙي آگبوٽ تي سوار ٿي روانا ٿي وياسون. هتان ڪئپٽن جيمس آئوٽرام (Capt: J. Outram) بہ اسان سان شامل ٿي ويو.

گذريل ساري رات ڏاڍو مينهن وسندو رهيو، جنهنڪري اڄ صبح جو سخت ٿڌ هئي. سڄي ڏينهن ۾ ويهارو ڪن ميل سفر ڪري، هڪ ننڍڙي ڳوٺ جي ڀر ۾ اچي اسان لنگر هنيو. وات تي ڪيترن ئي شڪارگاهن وٽان اسين لنگهياسون. هي درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ٻيلن جا شاهي ٽڪر آهن، جن کي چوڌاري وڏا لوڙها ڏنا ويا آهن، منجهن هر قسم جو شڪار موجود رهي ٿو. ڇهن ڏينهن جي دريائي سفر ڪان پوءِ ويهين تاريخ اسين حيدرآباد پهتاسون. درياءَ جي ٻنهي پاسن واري ملڪ ۽ ٽڪرين جو نظارو ڏاڍو وڻندڙ هو.

سهڻن ٻڪين جا ولر اڪثر درياءَ مٿان ترندا نظر ايندا هئا. ارڙهين تاريخ صبح جو اسان هڪ شاهي واڳون ڏٺو، جو درياءَ جي ساڄي ڪناري تي ننڊ ڪري رهيو هو. ڪئپٽن آئوٽرام هن کي بندوق هنئي، پر گولي سندس رڪ جهڙيءَ ٻُٺيءَ کي هڪ پتر وانگر لڳڻ بعد، هٽي پونتي وڃي ڪري. جانور تي بندوق جي ٺڪ جو فقط ايترو اثر ٿيو، جو سندس ننڊ ڦٽي پئي ۽ هو تيزيءَ سان پاڻيءَ اندر هليو ويو.

هڪ نوجوان اميرزادو دوست علي خان ولد خيرالله خان، جيڪو ميرن جو قريبي عزيز هو، سو اسان جي استقبال لاءِ آيل هو. لنبي خوش خير عافيت ڪرڻ ڪان پوءِ، هن اسان ڪان موڪلايو، ۽ اسين وڃي ريزيڊنسي ۾ لٿاسون. منشي چيٺانند، انگريزن جي مڪاني ايجنٽ،

کي دربار ڏانهن روانو ڪيو ويو ته وچي ٻچا ڪري اچي ته مير کهڙي وقت انگريزي وفد کي دربار ۾ گهرائڻ پسند ڪندا. هن موٽي اچي ٻڌايو ته ان ڏينهن ميرن سان ملاقات نه ٿي سگهندي، ڇو ته اهو هنن جي سنوارت يا وارن کي حجم ڪان درست ڪرائڻ جو ڏينهن هو. هفتي ۾ ٻه دفعا هو سنوارت ڪرائيندا هئا.

پاويهين جنوري تي، سيٺي کان اڳ ۾ مير صوبدار خان پنهنجي سپ کان پروسي واري ماڻهو پير بدرالدين کي اسان ڏي موڪليو، جنهن مير صاحب وٽان مخفي پيغام آندو ته هو انگريزن جو هميشه دلي دوست رهيو آهي ۽ دائما وفادار رهندو. تنهنڪري کيس سندس سؤٽن جي ڪارروائين لاءِ جوابدار نه ٺهرايو وڃي. هن وڌيڪ تقاضا ڪئي ته ڪئپٽن ايسٽ وڪ ساڻس ملاقات کان اڳ کيس اهڙي خاطري ڏئي. ان تي ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون کي پير بدرالدين سان گڏ موڪليو ته جيئن هزهاءِ نيس کي وڃي گهربل خاطري ڏيان.

سنڌ جو تختگاهه

ٽي ميل ڪن پنڌ ڪري اسين حيدرآباد جي قلعي جي ويجهو پهتاسون، جنهن جي باري ۾ آءٌ اڳي ئي گهڻو ڪجهه ٻڌي چڪو هوس. ويجهو اچڻ تي مون کي ان ۾ ڪابه خاص ڳالهه نظر ڪانه آئي. هيءَ

هڪ پنج ڪنڊو قلعو آهي، جو هڪ ڏڪر مٿان ٻڪين سرن ۾ گچ سان جوڙيو ويو آهي. عام قلعن جي دستور موجب هن جي چوڌاري ڪاٻه کاهي کوٽيل ڪانه آهي. هن ۾ ميرن جا ڪٽنب، سندن ويجها عزيز ۽ ٻيا خاص ماڻهو رهن ٿا. شهر وچان لنگهندي بلوچن جون ڪيتريون ٽوليون پنهنجي چلمن ۽ گانجن جي سُلفين سان، رستي تي ويٺل نظر آيون. هنن مون کي گهُوري پئي نهاريو، ۽ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ مون کي بدشد پڻ ڳالهائي رهيا هئا. مون پنهنجي دوست پير بدرالدين کي مخاطب ٿي چيو ته ”هن لاءِ اوهين ڇا ٿا چئو؟ ڇا اوهان جي ملڪ ۾ پرديسين سان ههڙو سلوڪ ڪيو ويندو آهي؟“ هيءَ وراڻيو، ”اوهان کي خبر نه آهي ته صراحيءَ سان اهوئي نڪرندو آهي، جيڪي منجهس هوندو آهي. هي جهنگلي ڳوناٺا سپاهي آهن. هنن کي فرنگين لاءِ ڌڪار آهي، ۽ اوهان کي ٻه فرنگين جو ماڻهو سمجهي ٻڪي رهيا آهن. تنهنڪري هنن جي ٻڪواس جو ڪوبه خيال نه ڪريو. خود ريزيڊنٽ صاحب پاڻ به هنن جي ٻڪواس تي ڪو ڌيان ڪونه ڏيندو آهي“.

مان پنهنجي دوست جي صلاح تي عمل ڪرڻ سياڻپ واري ڳالهه سمجهي، ائين ئي ڪيو. اسين جلد ئي مير صوبدار خان جي محل ۾ پهتاسون، ۽ مون کي مير صاحب اڳيان پيش ڪيو ويو. هو پنهنجي ذهن ورهين جي سهڻي ٻٽ فتح عليءَ سان گڏ گاديلي تي

ويٺو هو. هڪ سيڪريٽري ۽ هڪڙو خدمتگار ٻئي وٽس موجود هئا. ڪمرو ڪافي ڪشادو هو، پر منجهس ڪو به فرنيچر ڪين هو. مان السلام عليڪم چئي مير صاحب سان هٿ ملايو، ۽ پوءِ هيٺ پٽ سان گڏ ويهڻ وارو هوس، ته مير صاحب مون کي ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ اشارو ڪيو، جا خاص منهنجي واسطي آندي ويئي هئي. خوش خير و عافيت ۽ دعا سلام کان پوءِ، مون جيڪو پيغام مير صاحب لاءِ آندو هو، اهو کيس ٻڌايم - جو مير صاحب نهايت ئي توجهه سان ٻڌو ۽ کيس تسلي ڏني. ان کان پوءِ يوروپي ماڻهن جي ريتن رسمن ۽ آداب نشست و برخاست وغيره بابت ڳالهيون ٿيون، جنهن کان پوءِ مون مير صاحب کان موڪلايو. ٻه گهوڙيسوار مير صاحب مون سان گڏي موڪليا، ته مون کي ريزيڊنسي تائين پهچائي اچن، ۽ وحشي بلوچن جي هٿان بيعزت يا ذليل ٿيڻ کان مون کي بچائين. اسان اڃا اڌ پنڌ مس ڪيو هو، ته ٻه ٻيا گهوڙيسوار، گهوڙا ڊوڙائيندا آيا ۽ مون کي ٿوريءَ دير لاءِ پوئتي موٽڻ واسطي عرض ڪيائون، جو مير صاحب مون سان ڪجهه وڌيڪ ڳالهائڻ ٿي گهريو. مان هنن سان واپس وريس ۽ پنهنجو آندل آوائلي پيغام وري دهرايم، جنهن جا ڪي لفظ مير صاحب چڱيءَ طرح نه سمجهيا هئا.

دربار ۾

پوءِ مان موڪلائي پنهنجي ٻن گهوڙيسوار نگهبانن سميت ڪئمپ ڏانهن موٽي رهيو هوس، ته رستي ۾ ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي، ڪئپٽن آئوٽرام ۽ ليڪي (Leakey) سان گڏ حيدرآباد ڏانهن ايندو ڏٺم، جي ٽن حڪمران ميرن جي دربار ڏانهن وڃي رهيا هئا. جيئن ته منهنجو به ساڻن گڏ رهڻ ضروري هو، ان ڪري مون کي ساڻن گڏ پوئتي موٽڻ لاءِ چيو ويو، ۽ مان ساڻن گڏ واپس حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيس. ان ڏينهن مون کي ڏاڍو سخت ڪم ڪرڻو پيو ۽ سڄو ڏينهن ٿڪيو رهيس. فقط صبح جو ريزيڊنسيءَ مان نڪرڻ وقت چانهن جي ڪوپ سان روٽيءَ جو ٽڪر کائي هليو هوس، ۽ هاڻي سڄ لهڻ وارو هو، پر اڃا ڪم جي پڄاڻي ڪانه ٿي هئي. دربار ۾ پهچڻ تي مون ڏٺو ته هٿياربند بلوچن ۽ حاضرين جو ايڏو ته گهڻو انداز هو، جو اندر وڃڻ ئي مشڪل ٿي لڳو، ماڻهن جلد ئي سري پري انگريزن لاءِ رستو ڪيو، پر مان پٺتي رهجي ويس. مون کي پنهنجي اندر لنگهي سگهڻ جي ڪابه اميد نظر ڪانه ٿي آئي. پر خوش قسمتيءَ مان جنهن مهل ڪئپٽن ايسٽ وڪ ميرن وٽ پهتو، ته هن کي هڪدم منهنجي يادگيري ٿي ۽ هن هڪل ڪئي، ”هيڏانهن لطف‌الله، هي ڪاغذ سنڀال!“ هن جي انهن چوڻ شرط ئي خدمتگارن هڪدم انبوهه کي چيري

موں کي آڏ ڙنس پهچ يو ـ جتي سندس قدمن وٽ ويهي مون ميرن سان سندن هليل ڳالهين ٻولهين جا نوٽ لکيا.

چئن پارن واري شاهي صندل تي، جنهن جي مٿان هڪ سادو ايراني قالين وڇايل هو، ٽي مير حڪمران، نور محمد خان، نصير خان، مير محمد خان ۽ نوجوان مير شهداد خان ويٺا هئا. پر ۾ تلوارون ۽ ڍالون پيون هين. اهو ئي سندن تخت هو. انگريزي نمائندو ۽ سندس ساٿي ڪرسين تي ويٺا، جيڪي خاص هنن لاءِ آنديون ويون هيون، پر دربار منجهه داخل ٿيڻ تي کين پنهنجا بوٽ لاهڻا پيا هئا. باقي ماڻهو سڀ هيٺ غاليچن تي ويٺا هئا. هتي ويهڻ جي جاين ۽ ٻين ڳالهين بابت هندستان جي عام درٻارن وانگر ڪي به مقرر دستور نه هئا. هٿياربند بلوچ ۽ سنڌي جيئن کين وڻيو ٿي ۽ جتي ويهڻ لاءِ جاءِ ٿي ملين اتي ويهي ٿي رهيا. پاڻ ۾ وڏي آواز سان ڳالهوڙ ٻولهيون پئي ڪيائون، ۽ ور ور ڪري اسان ڏ ۽ اٿين خارن ۾ پئي گهوريائون، ڇڻ اسين سندن خون قاتل هئاسون.

نور محمد خان نهايت دانا، بلند خيال ۽ ڀلا انسان ٿي لڳو. درميانه قد ۽ درميانه عمر جو ـ هو هڪ سهڻو انسان هو.

حڪومتي ڪاروبار جي باري ۾ فقط نور محمد خ سان ڳالهيون ٻولهيون ڪيون وينديون هيون ـ ۽

مير نصير خان ۽ مير محمد خان ورلي ڪو جواب ڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪين ڪجهه چوڻو به هوندو هو، ته هو اهو مير نور محمد خان جي معرفت چوندا هئا. مون تي مير نور محمد خان جي دليرانه رخ ۽ هن جي ڳالهين ٻولهين جي نموني گهڻو اثر ڪيو، جن ۾ سچائي، جذبو ۽ دلاوري ڀريل هئي.

نصير خان به خوبصورت، پر بت ۾ ذرا ڳرو هو. سندس وڏندڙ چهري مان نرمي ۽ ڪشاده دلي بکي رهي هئي.

مير نور محمد خان سهڻو، چاق چوبند بدن جو ۽ هڪ سپاهيءَ وانگر هو. هو نور محمد خان جي ڪاٻي پاسي صندل جي چيڙي تي ويٺل هو. سندس ڪاٻو هٿ ڍال تي ۽ ساڄو تلوار جي مٺئي تي هو. هي هئا، هن نيم مهذب دربار جا صدر.

نئون عهدنامو

دستوري خوش خيرعافيت ڪان پوءِ، ڪئپٽن ايسٽ وڪ پنهنجي مقصد جي ڪوڙي گوري پنهنجي ميزبانن کي ڏيڻ جو وجهه ورتو، ۽ منهنجي هٿن مان اهي ڪاغذ ورتا، جن ۾ نئين رٿيل عهدنامي جو مسودو هو، جنهن جو مون تازو فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. ڪئپٽن ايسٽ وڪ بلڪل چٽي فارسي تلفظ ۾ ان کي پڙهڻ شروع ڪيو. ميرن نهايت تحمل ۽ بردباريءَ سان هن مسودي کي ٻڌو- جيتوڻيڪ مير نور محمد

خان جي چهري مان ناراضگيءَ جا آثار بکي رهيا هئا. ڪنهن مهل سندس چهري جو رنگ بلڪل سرخ ٿي پئي ويو ته ڪنهن وقت سندس منهن جو پنو صفا لهي پئي ويو. ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي مسوّدي پڙهي پوري ڪرڻ مهل مجلس ۾ ويٺل بلوچن ۾ ڪافي جوش نظر پئي آيو. اهڙي وقت ميرن جي طرفان تيرَ جيترو اشارو اسان جي سڀني ٽوليءَ کي بيرحم بلوچن جي تلوارن هيٺان ختم ڪرائي ڇڏڻ لاءِ ڪافي ٿئي ها، جي اگهاڙين تلوارن سان اسان جي مٿان اڀا بيٺا هئا، جيئن جلاد پنهنجي گنڀير فرض بجاءِ آڻڻ لاءِ مقتل ۾ تيار بيٺل هوندو آهي.

مير نور محمد خان اول پنهنجي پڻ سائين کي بلوچي زبان ۾ چيو ته "جيڪو فرنگين جي وعدن تي اعتبار ڪري، ان کي لعنت هجي"؛ ۽ پوءِ نهايت گنڀير نموني ۾ انگريز نمائندي کي مخاطب ٿي فارسيءَ ۾ چيائين، "مان سمجهان ٿو ته اوهان جا عهدناما ۽ معاهدا اوهان جي سهولت ۽ مرضيءَ تي ٽري گهري سگهن ٿا. جا پنهنجي دوستن ۽ محسنن سان ههڙي قسم جو سلوڪ ڪيو ويندو آهي؟ اوهان اسان کان اجازت گهري، ته اسين پنهنجي ملڪ مان فوجن لنگهائي وٺي وڃڻ جي اوهان کي اجازت ڏيون. اسان بنا هيڪ اوهان جي دوستيءَ جي وعدن تي اعتبار ڪري، اوهان کي اهڙي اجازت ڏني. جيڪڏهن اسان کي خبر هجي ها ته پنهنجون فوجون اسان جي ملڪ اندر

داخل ڪرڻ کان پوءِ، اوهين اسان جي سلامتيءَ کي خطري ۾ وجهي، اسان تي هڪ نئون عهدنامو مڙهيندا، جنهن ۾ اسان کان ٽي لک رپيا ساليانو ڍل ۽ ايڪيهه لک رپيا نقد فوجي خرچ لاءِ بروقت طلب ڪندا، ته اسين هوند پنهنجي ۽ پنهنجي ملڪ جي حفاظت لاءِ ضروري قدم کڻون ها. اوهان کي خبر هجي ته اسين بلوچ آهيون، ڪي سوداگر يا واپاري نه آهيون، جن کي اوهين سولائيءَ سان ڏيڄاري سگهندا. تنهن کان سواءِ اسين ملڪ جا اڪيلا حڪمران نه آهيون، پر ساري قوم جا مفاد حڪومت سان ڳنڍيل آهن!“

ڪئپٽن ايسٽ وڪ اهو سڀڪجهه نهايت خاموشيءَ سان ٻڌو ۽ عربي ۽ فارسي جي مثالن سان ان جا مختصر جواب ڏنا، جن جو مطلب هو ته: ”اسان جي حڪومت، اوهان جي حڪومت کي ڪابه تڪليف ڏيڻ نٿي چاهي، پر ضرورت کان ڪوبه قانون مٿي نه آهي. ’دوستن کي ضرورت وقت دوستن جي مدد ڪرڻ گهرجي‘. اسان جي هاڻوڪي فوجي مهم تي نه رڳو هندستان جي حفاظت، پر خود اوهان جي ملڪ جي سلامتيءَ جو به دارومدار آهي“، وغيره. مير نور محمد خان ٿورو مشڪيو ۽ پنهنجي سؤٽن کي بلوچي زبان ۾ ڪجهه چيائين، جو اسين سمجهي نه سگهياسون. تنهن کان پوءِ ٿـدو ساهه کڻي، ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي چيائين ته ”ڪاش، جي مان لفظ ’دوست‘ جي

معنيٰ سمجهي سگهان ها، جيڪو اوهين استعمال ڪري رهيا آهيو- اوهان جي هنن طلبن جو اسين ڪو به قطعي جواب هڪدم ڏئي نٿا سگهون، ڇو ته هن معاملي بابت اسان کي انهن سيني سان صلاح ڪرڻي پوندي، جن جا مفاد اسين پنهنجي مفادن تي قربان نٿا ڪري سگهون، ۽ جي هرو ڀرو اسان جي ضابطي هيٺ به ڪين آهن".

سج لٿي مهل، اسين دربار مان روانا ٿياسون. دربار جي خاتمي تي عطر يا گلاب جي پاڻيءَ وغيره جي ڪابه ڇنڪار نه ڪئي وئي، جيڪو هندستان جي ٻين دربارن ۾ عام طرح رواج آهي. ساري ڏينهن جي سخت ڪم بعد شام جو سادي ڇهين بجي مهل ٽڪي ٽني پنهنجيءَ جاءِ تي اچي پهتاسون.

ٽيويهين تاريخ اسان ميرن جي جواب جو انتظار ڪيو، پر حالتون بگڙنديون نظر اچي رهيون هيون. انگريزن جي مقامي ايجنٽ مخفي طرح اسان کي پيغام موڪلي عرض ڪيو ته اسين پنهنجي حفاظت لاءِ سجاڳ رهون. شايد هن جو چتاءُ بي سبب نه هو. اسان ان ڏينهن ٻه سؤ کن هٿياربند بلوچن کي، بنا سبب، اسان کان پنج سؤ والن جي مفاصلي تي ماڙيءَ ۾ ويٺل ڏٺو منجهانئن هڪ-ٻن ڄڻن ٻ-ٽي دفعا اسان جي جاءِ رهائش (ريزيڊنسي) جي بلڪل ويجهو اچي پڙتال پڻ ڪئي

حيدرآباد ڪان واپسي

ميرن وڏان جواب اچڻ تائين مقرر ٿيل وقت (٢٤ تاريخ) جي ختم ٿيڻ تي، اسين واپس فوج جي ڪئمپ ڏانهن روانا ٿياسون. هوا سٺائي ۽ درياءَ جي لهواري رخ جي ڪري ٽن ڪلاڪن اندر ارڙهن ميلن جو مفاصلو طي ڪري اسين اچي جهرڪن ۾ پهتاسون.

پنجويهين تاريخ فوج سان گڏ ياسون، جا پڻ ان ڏينهن تي آتي پهتي هئي. هتي مان ذري گهٽ ٻڏندي بچيو هوس. مون سان پنهنجي ڪتابن جي ڳري صندوق ساڻ هئي، جا مون هڪ سنڌيءَ جي مدد سان، ٻن ٻيڙين جي ڪناري تي آندي، جيڪي گڏ بيٺل هيون. ان حالت ۾ اهو سنڌي اوچتو مون کي اتي ئي ڇڏي هليو ويو. مان صندوق وڃائڻ جي ڊپ کان اتان چري به نٿي سگهيس. ان خطرناڪ ۽ نازڪ حالت ۾ مون کي پندرهن منٽ لڳي ويا. ڪنهن مهل اهي ٻئي ٻيڙيون ڪجهه ڇريون ۽ مان پنهنجي صندوق سميت درياءَ ۾ ڪرڻ وارو هوس، ته ايتري ۾ ٻيڙيءَ وارو سنڌي موٽي آيو: ۽ معذرت يا افسوس جو هڪ لفظ به ڪڇڻ بنا، مون کان منهنجي ”شان وڏان“ بخشيش جو مطالبو ڪيائين.

مان پنهنجي ڪاوڙ ۽ خارن کي دٻائي جهٽ پٽ خرچي ڪڍي، هن بدمعاش کي ڏني، ته مون کي ۽ منهنجي صندوق کي بچائي، پر دل ۾ مون هن کي نهايت ئي پٽيو ته شل خدا کيس جهنم واصل ڪري.

حملي جا افواهہ

هتي اُٺ ڏينهن اسان جي فوجن جي ڪئمپ ۾، وقت بوقت رات جي حملن جا ڪوڙا افواهہ ٿيندا هئا. بمبئي پياده فوج جو هڪ سپاهي چئني ڏين، جيڪو تازو مير شير محمد خان جي قيد مان ڀڄي آيو هو، تنهن احوال آندو تہ شير محمد خان عنقريب اسان جي خلاف حيدرآباد وارن ميرن سان شريڪ ٿيڻ وارو آهي. اوڻيهين تاريخ سيد اسماعيل شاهہ ۽ مندس هڪڙو پٽ، انگريز اختياريءَ وارن سان ڳالهين هلائڻ لاءِ ڪئمپ ۾ پهتا.

ٽيهين تاريخ شام جو ٽن فوجي عملدارن جا لاش آندا ويا، جي بنا موڪل شڪار ڪرڻ هليا ويا هئا، پر ٻيلي ۾ چوڏاري باهہ لڳي وڃڻ سبب، سندن ڀڄڻ جون سموريون واهون بند ٿي ويون ۽ هو سڙي مري ويا هئا.

پهرين فيبروري ۱۸۳۹ع تي ميرن جي سفير سيد اسماعيل شاهہ ظاهر ڪيو تہ "مير انگريزن جي تازن مڙهيل شرطن کي قبول ٿا ڪن." ٻئي ڏينهن اسماعيل شاهہ جي پٽ، تقي شاهہ، کي ميرن جي دستخطن حاصل ڪرڻ لاءِ حيدرآباد موڪليو ويو.

ٽين تاريخ اسان جهرڪن مان پنهنجي منزل ڪئي، ۽ ٻارهن ميلن جو فاصلو لتاڙي، اسان اچي اسماعيل شاهہ جي ڳوٺ وٽ ڪئمپ ڪئي. اتان وري وڌيڪ نو ميل پنڌ ڪرڻ بعد اسان جي فوج ڪوٽڙيءَ جي ننڍڙي ڳوٺ ۾ پهتي. هيءَ ڳوٺ حيدرآباد جي

آمهون سامهون درياءَ جي ساڄي ڪناري تي آهي. ميرن جي فوج، جا درياءَ جي ڏئي ڪپ تي بيٺل هئي، سا اسان کي معلوم ٿيو تہ ٽين تاريخ واپس حيدرآباد رواني ٿي وئي هئي. اسان ان جي هڪ حصي کي تڪڙو پٺتي موٽندو ڏٺو هو. ان فوج ۾ ڏهہ هزار ماڻهو ٿيهہ توبون هيون. انهن مان ست هزار فوج ۽ ٻارهن توبون مير شير محمد خان جون هيون، جو انگريزن خلاف حيدرآباد وارن ميرن کي هرڪا مدد ڪرڻ لاءِ تيار هو. پر انگريزن جي طاقت ۽ زور ڏسي واپس ميرپور خاص هليو ويو هو، ۽ ريزيڊنٽ ڏانهنس جيڪو خط لکيو هو، ان جو پڻ نهايت ئي نرم جواب ڏياري موڪليو هئائين.

هنن ڏينهن ۾ درياءَ جو پاڻي آهستي آهستي چڙهڻ شروع ٿيندو آهي. هي پاڻي جيتوڻيڪ مٽيءَ وارو آهي، پر جيڪڏهن ان کي صفا ڪري ڪتب آندو وڃي، تہ نهايت ئي لذيذ ۽ مفيد ثابت ٿئي ٿو. ان کي صفا ڪرڻ جو طريقو بلڪل آسان آهي. بادام جي ڪل کي دلي يا مٽ جي اندرئين پاسي گهڻ ڪان پوءِ، ان مٽ يا دلي ۾ درياءَ جو پاڻي پريو وڃي، تہ ڪلاڪ کن اندر سموري مٽي وڃي تَرُ وٺندي ۽ پاڻي صاف سٿرو نظر ايندو. پوءِ اهو پاڻي ڪنهن ٻئي ٿانوَ ۾ لاهي، پيئڻ لاءِ رکيو ويندو آهي. پر جي درياءَ جو پاڻي صاف ڪرڻ بنا ڪم آندو وڃي - خاص طرح پلو کائڻ بعد - تہ اهڙيءَ حالت

۾ نهايت ئي خطرناڪ ثابت ٿيندو آهي، ۽ ماڻهو پڪ ئي پڪ سوريءَ جي مرض جو شڪار ٿيو وڃي، جيڪو اڪثر موتمار ثابت ٿيندو آهي.

ڇهين تاريخ ريزيڊنٽ لاءِ ميرن وٽان مهمانيءَ طور مٺائين جا ٿالهه پرجي آيا. پر جيئن ته انگريز، گوشت جا شوقين آهن ۽ مٺائين سان سندن گهٽي ڪانه پوندي آهي، ان ڪري مٺائي جا سڄا ۽ ٿالهه منهنجي حصي ۾ آيا ـ جن ۾ اٽڪل هڪ من کن اعليٰ درجي جي مٺائي پيل هئي. منهنجي سورن دوستن، ملازمن ۽ مون پاڻ ڪيترا ڏينهن پٺي انهن مٺاين جو مزو ورتو ۽ ريزيڊنٽ جا شڪرانا مڃيا.

نائين تاريخ، ڪپتان ايسٽ وڪ کي حڪم مليو ته هو فوج کي اتر طرف شڪارپور ڏانهن وٺي روانو ٿئي. انهن حڪمن پهچڻ تي اسين سڀئي ڪوچ جي تيارين ۾ لڳي وياسون.

ڏهين فيبروري، آچر جي ڏينهن، اسان فوج سان گڏ هتان پنهنجي منزل ڪئي ۽ ڪوٽڙيءَ کان آٺ ميل پنڌ ڪري ”پيڊي جي ڳوٺ“ وٽ اچي منزل ڪئيسون. هتي اسان کي رسد هٿ ڪري ڏيڻ ۾، امداد لاءِ، اسماعيل شاهه جو پٽ صادق شاهه ميرن جي نمائندي طور اچي اسان سان گڏيو. اسان کي حڪم مليل هئا ته پنهنجي مارچ (پنڌ) ۾، جيتريقدر ٿي سگهي؛ هميشه درياءَ جي ساڄي ڪناري جي پرسان وڃندا رهون. هڪ سپاهي حماقت ڪري پاڻي پيارڻ

جي هميشه واري خاص هنڌ کي ڇڏي، ٻئي هنڌان وڃي پنهنجي گهوڙي کي پاڻي پياريو، تہ هميشه لاءِ غرق ٿي ويو. هڪ آٺ گوڏن تائين پاڻيءَ اندر گهڙي پاڻي پي رهيو هو تہ ڪيس آفت جهڙو واڳون گهلي پاڻيءَ اندر ڪٽي ويو. اڄ پنج سپاهي فوج مان پڇي هليا ويا آهن. هن بعد فوج سان گڏ اسان جو مارچ هيٺين ريت ٿيو:

يارهين تاريخ ڏهہ ميل ڪري، انڙپور
ٻارهين تاريخ نوَ ميل ڪري، گوپانگ
تيرهين تاريخ ڏهہ ميل ڪري، مانجهند
چوڏهين تاريخ يارهن ميل ڪري، سن
پندرهين تاريخ ٻارهن ميل ڪري، آمري
سورهين تاريخ ٻارهن ميل ڪري، لڪي

لڪي شاهہ صدر

لڪي انڪل سؤ ڪن گهرن جو وڏو ڳوٺ آهي. هيءُ ڳوٺ سنڌ جي سيدن جي هڪ خاندان جو مکيہ مرڪز آهي. هتي سيوستان جي هڪ وڏي ٽڪر جي دامن ۾ شاهہ صدر جو مقبرو آهي - اهو ڏسڻ ويس. هيءُ، ڳوٺ کان ٽي سؤ ڪن وال جي مفاصلي تي آهي. هيءُ مشهور بزرگ اصل عربستان کان هتي آيو هو ۽ سنڌ ۾ هزارن ملحدن ۽ بت پرستن کي اسلام جي دائري ۾ داخل ڪيائين. سندس مقبرو ايران جي نادر شاهہ بادشاهہ جي حڪم سان ١١٥٥ع

۾، هن جاءِ تي نهرايو ويو هو. روايت آهي ته نادر شاهه کي هن بزرگ خواب ۾ بشارت ڏني، ته هو عمرڪوٽ اچي، جتي کيس گهڻو ئي شاهي خزانو ماندو. نادر شاهه ان غيبي آواز تي عمل ڪري سنڌ ۾ آيو، جتي سنڌ جي ڪلهوڙن حاڪمن کيس بيشمار خزانا ڏنا. نادر شاهه انهن خزانن مان لکيءَ جي سيدن کي چڱو ورسايو ۽ کين هدايت ڪيائين ته بزرگ جو مقبرو اڏايو وڃي، جنهن تي عمل ڪندي هيءَ مقبرو تعمير ڪرايو ويو. مقبري جي دروازي تي هڪڙو بيت لکيل آهي، جنهن مان ان جي تعمير جو هجري سال ابجد جي حساب سال ۱۱۵۵ هجري يا ۱۷۴۲ع نڪري ٿو *.

چيو وڃي ٿو ته سنڌ جا اهي سمورا سيد، جيڪي لکياري سڏيا وڃن ٿا، هن بزرگ جو اولاد آهن، جنهن جو شجرو اڳتي هلي امام علي نقيءَ سان ملي ٿو. منهنجو خيال آهي ته لفظ "لکي" بڻ انهيءَ لفظ "نقي" جي بگڙيل صورت آهي، جو جناب ڏهين امام جو اسم مبارڪ آهي.

هن جاءِ کان هڪ ميل کن تي جبلن جو نظارو ڏاڍو وڻندڙ آهي. ويجهي ۾ ويجهي ٽڪر تي هڪ

* "سال تعميرش بجستم از خرد،
هاتفم گفتا بهشتِ اهل بيت."

۱۱۵۵ ھ

پٽي سان ڳنڍ لاڳيتا ٻه چشما آهن. هڪڙي جو پاڻي
ڏاڍو ٿڌو ۽ اوجل آهي، ته ٻئي جو وري ڏاڍو
گرم آهي.

انگريزي فوج جو هڪ وڏيو، جو مارچ ۾ پٺتي
رهجي ويو هو، ان ڪان ڪي بلوچ ڌاڙيل سندس سمورا
ڪپڙا ڦري، سندس ٻانهن تي تلوار جا ٻه گهاءَ ڪري
ڪيس ڇڏي ويا هئا، جو رت ڳاڙيندو اچي اسان وٽ
پهتو هو. ڪيترائي آٺ پڻ چوري ٿي ويا آهن. اهي
ڏوهه گهڻو ڪري ٻرڙا، مري ۽ لغاري بلوچن جا
ڪيل آهن، جي پنهنجي ڳڏهن، رڍن ۽ ٻڪرين وغيره
سان هنن ٽڪرين ۾ آباد آهن ۽ ورلي ڪو ٻر وارن
ڳوٺن ۾ ايندا آهن.

سترهين، ارڙهين ۽ اوڻهين تاريخ، اسان جو مارچ
بند رهيو- جيئن ضروري ڳرو سامان اڳ ۾ روانو ڪري
سگهون. اُتن جا ٽي ڦورو هٿ ڪيا ويا، جن کي ڇهڪن
جي سزا ڏني، سندن ڏاڙهيون مٿا ڪوڙي، کين ڇڏي
ڏنو ويو. هڪ يورپين سپاهي، جو ڦورن کي سزا ملڻ
وقت منهنجي ڀر ۾ بيٺو هو، تنهن مون کي چيو "ڇهڪن
لڳڻ واريءَ سزا کي ڇڏي، باقي ڏاڙهيءَ ۽ مٿي ڪوڙائڻ
جي سزا جيڪڏهن مون کي روزانو ڏني وڃي، ته هوند
مان ڏاڍو خوش ٿيان."

ويهين تاريخ، صبح جو سوير، اسان جو مارچ شروع
ٿيو، ۽ ڏهين بجي مهل صبح جو اسين سيوهڻ واري
لڪ وٽ پهتاسون. رات ڳجگوڙن سان مينهن وٺو هو،

۾ اڄ صبح جو آسمان تي ڏاڍو لڙاٽ ۽ ڪوهيڙو هو. هندستان ۾، هن مهيني ۾ ورلي ڪو مينهن وسندو آهي. سيوهڻ جو لڪ سيوهڻ ۽ لڪيءَ جي وچ ۾ اڌ پنڌ تي آهي ۽ ٻه سؤ وال ڊگهو آهي. هتي مصيبت هيءَ آهي ته درياءَ هتان بلڪل جبل جي دامن وٽان لنگهي ٿو. هن رستي تان لنگهندي انسان کي ڏاڍو ڊپ ٿو ٿئي هتي کاٻي پاسي کان اوچا ٽڪر ۽ ساڄي پاسي اپ ڪپيءَ جي هيٺان درياءَ جي ڪنن جا ڪڙڪا آهن، جن کي ڏسيو انسان کي ڀؤ ورنيو وڃي. اسان جي انجنيئرن جتي جتي رستو تنگ محسوس ڪيو، اتي ان کي ڏهن فوٽن تائين ڪشادو ڪيو آهي. اسان جا سمورا ماڻهو بنا تڪليف هن لڪ مان لنگهي ويا— فقط هڪڙي پوڙهي عورت جي ٽنگ هن شاهي ڪوڙ ۾ ڀڄي پئي.

ايڪيهين تاريخ اسان آرام ڪيو، ۽ سر ايڇ. فين (Sir H. Fean) اسان جي ڪئمپ ۾ اچي لٿو. هن نواب محمد خان لغاريءَ سان ملاقات ڪئي، جنهن کي ميرن موڪليو هو ته هتي اچي هن انگريز عملدار سان ملي. سندن ملاقات وقت هنن ٻن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به ويهڻ لاءِ ڪرسي نه ملي. ڪئپٽن ايسٽ وڪ سندن اڳيان بيهي ترجمان جا فرائض بجا آندا. اجمير ۾ گورنر جنرل جي ڪيترين ئي دربارن ۾ آءٌ حاضر رهيو آهيان. پر ماڻهن کي ههڙي گهٽ اهميت ملندي ڪٿي به نه ڏٺي اٿم.

آءٌ ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي پوئتان بيٺو هوس، ۽ ڪنهن ڪنهن مهل جيڪڏهن سندس جملن جو ملفظ صاف نہ هو، تہ اهي نواب صاحب کي وري دهرائي پئي ٻڌايم. سرفين جڏهن پهريون ڀيرو منهنجو آواز ٻڌو، تڏهن هڪل ڪري پڇيائين تہ "جناب اوهين ڪير آهيو؟" ان تي ڪئپٽن ايسٽ وڪ کيس جواب ڏنو تہ "هيءُ منهنجو منشي آهي." سرفين قداور، هوشيار، وچولي عمر جو ماڻهو آهي، پر ڏسجي ٿو تہ کيس فضيلت ۽ لحاظ جو ڪو بہ سبق مليل ڪونهي. بلوچ نواب چاهيو ٿي تہ ڪم جي ڳالهين ختم ٿيڻ بعد بہ ڪجھ ڳالهيون ڪري، پر سرفين نهايت رُکائيءَ سان اٿي بيٺو، ۽ ڪانئس موڪلائڻ لڳو.

سيوهڻ:

ٻاويهين تاريخ چڱو سيءُ هو. آسمان ڪو هيري سان ڀريو پيو هو. سان سيوهڻ جو شهر ڏسڻ ويس، جنهن ۾ اٽڪل پنج هزار کن گهر آهن ۽ پندرهن هزار کن آبادي آهي. لال شهباز جو قبو نهايت شاندار آهي. هيءَ عمارت ۱۱٤۸ هجري جي ٺهيل آهي. دروازي تي ڪاٺ جي پيچري ۾ هڪ وڏو شينهن ٻهاريل آهي. ٽيويهين تاريخ ٽنو ميل مارچ ڪري، اسين ٽلٽيءَ جي ڳوٺ ۾ پهتاسون. اسان جي فوج کي سيوهڻ وٽ درياءَ جي هڪ شاخ اڙل کي پار ڪرڻو هو. اسان جي انجنيئرن هن شاخ مٿان ٻيڙين جي هڪ سٺي پل ٺاهي

ورتي هئي. فوج جو مال اسباب اڪيئي هئن پر موڪليو ويو هو. ٺٽي ۾ هزارن گهرن وارو وڏو ڳوٺ آهي، جو تازي مٺي پاڻيءَ جي هڪ شاهي ڍنڍ جي ڪناري تي ٻڌل آهي.

اسان جو چوويهين تاريخ، وارو مارچ ڏاڍو تڪليف وارو هو.

پنجويهين تاريخ پوني واري گهوڙن جي دستي (پونا اريگيولر هارس) جو ڪمانڊر "ڏاڍي گهورپور" مون سان ملڻ آيو. هو هڪ خانداني شخص آهي، جو انگريزي فوج ۾ گهڙڻ کان اڳ پيشوا جي نوڪريءَ ۾ هو. هو ڪشادن خيالن جو هڪ معزز ماڻهو هو. ڪالهه واري گوڙ ۾ ڊاڪٽر روڪ (Dr. Rock) جو ڪجهه سامان چورائجي ويو.

اڄ عيدالضحيٰ جو ڏينهن آهي، سڀني مسلمان دوستن مون کي خطبي پڙهڻ لاءِ چيو، پر ٿڪاوٽ هئڻ جي ڪري معذرت ڪيم. رڪن جو ڳوٺ، جتي هاڻي اسين پهچي ويا هئاسون، هڪ وڏو ڳوٺ آهي ۽ سيوهڻ کان ٽيهه ميلن جي مفاصلي تي آهي. هن ڳوٺ جو ملان بلڪل اڻپڙهيل سنڌي هو. اچوڪي عيد جي مقدس موقعي تي اسين عيد نماز کان محروم رهجي وياسون، ۽ منهنجي زندگيءَ ۾ اهو پهريون واقعو هو.

ڇويهين تاريخ صبح جو، ڏاڍي ٿڌ هئي ۽ رات جو اسان جي مٽن ۽ گهڙن ۾ به پاڻي ڄمي ويو هو.

اڄ ڏهه ميل مارچ ڪري اسين گهاوڙ جي ڳوٺ ۾ پهتاسون. گذريل ٽن منزلن ڪان وٺي زمين لوڻاٺي ڏسڻ ۾ اچي رهي آهي. هن ضلعي ۾ لوڻ جام پيدا ٿو ٿئي. وڏو ڍڪ ناهي، مٿانس مٽيءَ جو تهه ڏئي، ان کي رکيو وڃي ٿو. چاچ ڪرڻ تي مون ڏٺو ته هتان جي لوڻ ۾ شوري جو جزو هندستان جي ٻين حصن جي لوڻ کان وڌيڪ ٿئي ٿو.

ستاويهين تاريخ سورهن ميل پنڌ ڪري گهاري وٽ وٽ آياسون جو شاهه پنجي کان ڇهه ميل پرڀرو آهي. پير پنجي ۾ ان نالي جي هڪ بزرگ جي مزار آهي. هيءَ بزرگ مسلمان بزرگن جي ان فرقي مان هو، جيڪي سدائين پاڻ کي فقط ڪاري ڪمبل يا ڪٿي ۾ ملبوس رکندا آهن. هيءَ مسافري ڪافي لنبي ۽ ڏکائيندڙ هئي. اسان کي پيلن مان لنگهڻو پيو، جي هن ڏکر ۾ ايترو گهاٽا نه آهن. سيوهڻ کان اتر ڏانهن جيئن مٿي ايئن ڏو پين پاڻڻ جو رواج گهٽجندڙ آهي. هتي گهڻو ڪري مٿن تي سهڻا سفيد پٽڪا ٻڌا وڃن ٿا. اٺاويهين تاريخ ڇهه ميل ڪري چنا ڳوٺ ۾ پهتاسون، رستو سٺو هو ۽ هتان جي زمين سموري ڏاڍي پلي ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ٿڌ به هاڻي گهٽجي رهي آهي.

پهرين مارچ ۱۸۳۹ع اڄ انگريزي فوج جي سپهه سالار پنهنجي منزل بابت ارادو بدلايو، جنهنڪري ڪافي مونجهارو پيدا ٿيو آهي. اول هن هتان سورهن ميلن جي پنڌ تي ”ڳوري ڳوٺ“ ۾ منزل ڪرڻ جو فيصلو

ڪيو. پر وري حڪم ڪيائين ته ڏهن ميلن جي پنڌ تي فتحپور جي ڳوٺ ۾ منزل ڪئي ويندي. ڪيترا هن گڙٻڙ ۾ رستو ڀلجي ويا ته ڪن کي وري ڳوريءَ تائين پهچي، اتان واپس فتحپور موٽڻو پيو.

ٻي تاريخ، سورهن ميل ڪري ٻاڦراڻي ڳوٺ ۾ آياسون، جو جو رستي ۾ درياءَ جي هڪ شاخ (الهندو نارو) هئي- جنهن تان فوج کي ننڍين ننڍين ٻيڙين ۾ پار ڪرڻو هو. ٽين تاريخ اسان کي اتي ئي گذارڻي پئي. هن واهه جي وچ ۾ پاڻي ڇهه فوٽ اونهو هو.

لاڙڪاڻو:

چوٿين تاريخ، صبح جو سوير، اسان اهو واهه پار ڪيو ۽ پوءِ ڪلاڪن جي پنڌ کان پوءِ لاڙڪاڻي پهتاسون- جنهن لاءِ اسان کي فقط آٺ ميل پنڌ ڪرڻو پيو هو. لاڙڪاڻو ڪچيءَ مٽيءَ جي چوڌاري ديوار اندر هڪ وڏو شاهي شهر آهي. جنهن تي ميرن جي طرفان هڪ بلڪل اڌڙهيل پير مرد شخص، عبدالرحيم، حڪومت هلائيندو آهي. فوج کي ٻارهين تاريخ تائين هتي ترسڻو پيو، جو ايندڙ ڏکي مسافريءَ لاءِ فوج واسطي ضروري بندوبست ڪرڻا هئا. هيءَ مسافري بولان واري لڪ مان ڪرڻي هئي، جتي موسم به هندستان جي رواجي موسم کان وڌيڪ ٿڌي ٿئي ٿي. ڪيترن ئي جتن، خاص طرح ڪڇ جي اوٺين، اتر جي وڌيڪ ٿڌي ملڪ ڏانهن هلڻ کان بلڪل انڪار ڪيو. پر

جڏهن حڪم جي عدولي ڪرڻ جي الزام هيٺ کين چهبڪ هڻايا ويا ۽ پيون سزائون ڏنيون ويون، تڏهن هنن لاءِ سواءِ پيش پوڻ يا صفا ڀڄي وڃڻ جي ٻيو ڪوبہ چارو ڪونہ هو. ڪيترن ئي ٻيون رستو اختيار ڪيو ۽ ٻئنجي آئن کي فوجي سپاهين جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏي وڃي پوئتي پيا.

هتي ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي، فوج سان گڏجي هلڻ واري اوائلي ذميداري پوري ٿي. نوجوان عملدار ميجر ٽاڊ (Major Todd) جو ڇهين تاريخ پهچي ويڪو هو، ان کي سياسي عملدارن جي عهدي جي چارج وٺڻي هئي. ان ڪري ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون کي ڪئمپ ۾ ڇڏيو ۽ هدايت ڪئي تہ ايڏي ڪئمپ يا ميجر ٽاڊ کي جيڪو بہ حال احوال گهربو هجي تہ اهو کين ڏيان. هو پاڻ برطانوي نمائندي يا وزير مسٽر ڊبلي، ايچ منڪناٽن سان گڏجڻ لاءِ شڪارپور روانو ٿي ويو. نائين تاريخ ڪئپٽن ايسٽ وڪ شڪارپور کان واپس ڪئمپ ۾ موٽيو. کيس اتر سنڌ جو قائم مقام سياسي نمائندو (پوليٽيڪل ايجنٽ) مقرر ڪيو ويو هو.

شڪارپور مان موٽڻ تي، ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون سان صلاح ڪئي، تہ هن لاءِ اتر سنڌ جو پوليٽيڪل ايجنٽ ٿي رهڻ بهتر ٿيندو، يا افغانستان ڏانهن ويندڙ انگريزي نمائندي سان گڏجي اوڏانهن وڃڻ چڱو ٿيندو.

حڪومت طرفان ڪيس پنهنجي ذميدارين مان ڪنهن به هڪ کي پسند ڪرڻ جي مکياري ڏنل هئي. خود هن کي پوئين ڳالهه وڌيڪ پسند هئي، جو ان حالت ۾ کيس هڪ نئين ملڪ ڏسڻ جو وجهه ملي سگهي ها ۽ اتي ئي وارين جنگين ۾ تجربو حاصل ڪرڻ ۽ پاڻ موڪائڻ جو به کيس بهتر موقعو ملي ها.

مون کيس ٻڌايو ته "مون کي پٺاڻن جي عادتن، خصلتن ۽ دستورن جي انگريزن کان وڌيڪ ڄاڻ آهي. ان ڪري مان نه پنهنجي جي خاطر ۽ نه ڪي وري ڪنهن به ٻئي شوق جي لاءِ پاڻ کي جوکي ۾ وجهڻ لاءِ تيار آهيان، ڇو ته انگريزن جي ان رٿيل مهم جي ڪاميابيءَ بابت مون کي سخت شڪ آهن: تنهنڪري مان کيس به نهايت نماڻائيءَ سان عرض ڪيو ته هو به لاچاري حڪم ملڻ جي حالت کان سواءِ ڪنهن به صورت ۾ اوڏانهن نه وڃي- جو پنهنجي سخت جانيءَ ۽ جفاڪشيءَ جي عادتن جي ڪري شايد هو پاڻ ڀريون شڪار ٿي وڃي."

اهو ٻڌي نفرت مان منهنجي لفظن تي مشڪي مون کي جواب ڏنائين ته "دوست، حياتي هڪ لاٽري يا جُوا آهي، ۽ جيڪڏهن انسان پنهنجي موت ساز پاڻ کي يا ڪن ٻين کي فائدو پهچائي نه سگهند هجي، ته پوءِ زندهه رهڻ جو فائدو ئي ڪهڙو؟" هو

جي انهن پوين لفظن جو مون وٽ بهترين جواب هو، پر مون اهو چوڻ نٿي چاهيو. ن ڪري پيون هيڏانهن ڇيون ڳالهيون شروع ڪرڻ سان اهو قصو ختم ڪري ڇڏيم.

خوش قسمتيءَ سان هن ڪي پوءِ اهر سنڌ ۾ ايترو گهڻو ڪم نٿي پيو، جو افغانستان وڃڻ جو وري ڪڏهن خيال به ڪو نه ڪيائين.

ٻارهين تاريخ، هڪ فوجي ڊويزن سرحان ڪين جي اڳوانيءَ هيٺ قندار ڏانهن مارچ شروع ڪيو، ۽ ٻيءَ ڊويزن ڪي لاچار في الحال اتي ئي ترسڻو پيو، جيستائين ان جي سواريءَ لاءِ ڪو مناسب انتظام نٿي سگهي.

ان رات اسين فوج کان جدا ٿياسون ۽ "چوهڙپور" ۾ وڃي پهتاسون. هيءَ ڳوٺ شڪارپور جي رستي تي لاڙڪاڻي کان ڇهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اسان جي نگهبانيءَ لاءِ اسان کي هڪ ديسي آفيسر ۽ ٽيويهن سپاهين جو هڪڙو گارڊ ساڻ ڏنو ويو هو. تيرهين تاريخ صبح جو، اسين آٺ ميل مارچ ڪري نئين ديري ۾ آياسون. رستو سٺو هو. هيءَ ملڪ ڪافي آباد ٿي ڏسڻ ۾ آيو. ڳوٺن جي ڀرسان انبن ۽ ڪجيءَ جي باغن ڪري ڏاڍي وڻندڙ ٿي لڳي. اسين هڪ باغ واري ننڍڙي بنگلي ۾ ٽڪياسون.

نئون ديرو وڏو ڳوٺ آهي، جو مير محمد خان جو

آهي- هن جي طرفان محمد خان سيال نالي هڪ پيرسن شخص هن ڪوٽ جو انتظام سنڀاليندو آهي. هتي جا باشندا ڪجهه مان رس ڪلهن جي فن کان بلڪل ناواقف آهن، جو هوند سندن وڏي آمدنيءَ جو ذريعو بنجي سگهي. هني ڪاڏي پيتي جي شين جي حيرت انگيز سستائي هئي. مون بن پن پشمن ۽ وڏيون ڪڪڙيون خريد ڪيون، جيڪي لنڊن ۾ هڪ-هڪ بن رپين ۾ هوند ملن. پيون شيون پڻ پيٽ ۾ ڪافي سهانگيون هيون.

چوڏهين تاريخ صبح جو، اسين سورهن ميل پنڌ ڪري "ڳاهيجن جي ڪوٽ" ۾ پهتاسون، جو مير نصير خان جو آهي. هيءَ ڪوٽ نٿين ديري کان وڏو آهي. ۾ بينگال واري انگريزي فوج جي هن ڪوٽ مان لنگهڻ جي ڪري ڪيترائي ڪوٽ جا رهواسي هتان پهچي ويا آهن. هتي ۾ اسان کي هر شيءَ اهڙي ئي سستي ملي جهڙي نٿين ديري ۾.

شڪارپور ۾:

پندرهين تاريخ اسين سورهن ميل مارچ ڪري نوين بجي صبح جو شڪارپور پهتاسون. شڪارپور سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي. منجهس اٽڪل پندرهن هزار گهر آهن. هتي ڪي جايون پڪ-ماڙ پڻ آهن. هن شهر کي چوڌاري مٽيءَ جي ديوار آهي، ۽ شهر جي ٻاهران هڪ ننڍڙو قلعو پڻ آهي. شهر جي چوڌاري انبن ۽ ڪجهه جا باغ آهن، جنهنڪري چوطرف چڱي وڻراهه

۽ خوبصورت تي آهي. هتي ٻاڻي کوهن جو استعمال ڪيو وڃي ٿو. هتان جي زمين پست ۽ سٽيءَ جي ٻوڪ لاءِ شايد وڏيڪ موزون ٿي ڏسجي. اسان کي هتي اها آبادي نهايت سٺي نظر آئي. شهر جي رهواسين جو اڪثر اڌ جيترو آدم کتري ۽ لوهاڻا هندو قومن جو آهي ۽ باقي اڌ ڪن آبادي مسلمانن جي آهي. هن شهر جي مارڪيٽ ڏاڍي سٺي آهي- جا مثان سڄي ڍڪيل آهي. هتان جا واپاري سنڌيءَ کان سواءِ فارسي ۽ پشتو (پٺاڻي ٻولي) ۾ نهايت قابل آهن. اسان شهر جي ٻاهران اچي پنهنجا تنبو هنيا. سڄو مهينو فوج جي ڪوڙشور ۽ ڪمڪار ۾ گذرڻ بعد ٻهريون ڏينهن اسان پنهنجي روءِ سوءِ خاموش وقت گذاريو.

سورهين تاريخ صبح جو، مان ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان گڏجي شهر ڏانهن ويس. هن، شهر جي مارڪيٽ ۽ قلعي وغيره جو نهايت غور سان معائنو ڪيو ۽ پوءِ هڪ شاهي قيديءَ کي ڏسڻ ويو، جو جرمن قوم جو هو ۽ ٻهريون دفعو هتي هن کي فرانسيسي زبان ڳالهائيندي ٻڌائين.

سترهين تاريخ صبح جو، مان باقي ٻچيل ريجمنٽن کي ڏسڻ ويس. سنڌن (شهر جي) مارڪيٽ پڻ ڏٺم، جنهن کي صدر بازار سڏيو وڃي ٿو. مون کي هيءَ ٻڌي ڏاڍو افسوس ٿيو ته فوج جا ڪيترائي ماڻهو ۽ وهٽ، رستي واري رڻ ۾ پاڻي نه هئڻ سبب آڃ ۾

مري ويا هئا. هر ڪنهن ڪاتي ۾ انڌ ڌنڌ ۽ بي بندوبستي هئي. اپر سنڌ جي اڳوڻي پوليٽيڪل ايجنٽ سر اليگزينڊر برنس ڪيترائي سرڪاري پئسا ڪنهن به حساب ڪتاب رکڻ کان سواءِ فضول خرچ ڪري ڇڏيا آهن.

هڪڙو به اهڙو ڏينهن ڪو نه ٿو گذري، جنهن ۾ بلوچ ڌاڙيل اسان جي ڪڇ سپاهين کي ماري ڦري يا فوج جا اٺ چورائي نه ويندا هجن.

اڄ صبح جو شهر جا ٻه وڏا هندو شاهوڪار چترومل ۽ چيٺسنگهه، ڪئپٽن ايسٽوڪ جي سلام تي آيا. چيٺسنگهه نهايت سهڻو، قابل ۽ بافضيلت ماڻهو آهي. سندس پيءُ جا سنڌ جي هڪ نهايت حسين ڇوڪري هئي، ان کي شاهه شجاع زوريءَ کڻي ويو آهي. ان ڪري چيٺسنگهه ۽ سندس قوم کي شاهه شجاع لاءِ نهايت ڌڪار آهي.

ارڙهين مارچ اسان شڪارپور مان پنهنجي منزل کڻڻ جو ارادو ڪيو هو، پر رات جو برسات پوڻ جي ڪري اسان جا تنبو پُسي نهايت ڳرا ٿي پيا: انهيءَ ڪري اسان کي لاچار انهن جي سڪڻ تائين ترسڻو پيو.

اڳئين ڏينهن بنگالي گهوڙيسوارن جي هڪ ٽولي ۽ ”لکي ڳوٺ“ جي سنياليندڙ عبدالصمد جي ڏهن بلوچن جي هڪ ٽوليءَ جي وچ ۾ ڇڪري لڳي. جنهن فوجي آن کي ڪاهي وڃڻ جي ڪوشش ٿي

ڪئي. ان ڇڪريءَ ۾ ٽي بلوچ ڦٽجي پيا هئا ۽ هڪڙو مارجي ويو، جنهن جي سبب ڏڙ ڪان وڏي ڏار ڪري، پنهنجي بهادريءَ جي ثبوت طور بنگالي گهوڙيسوار ايسٽ وڪ وٽ ڪٺي آيا هئا. هيءَ نظارو نهايت دل ڏاريندڙ هو، جو هڪ انساني سسي رت ۽ مٽيءَ ۾ ليٿڙيل اسان جي اکيان آڏي پيش ڪئي وئي هئي. هيءَ آهي انساني بيرحميءَ ۽ سنگدليءَ جو هڪ مثال، ته انسان پنهنجي غرض واسطي ٻئي انسان سان ڪهڙو نه حيواني سلوڪ ڪري ٿو گذري!

اوڻهين تاريخ، اسين شڪارپور ڪان سکر روانا ٿياسون، ۽ سورهن ميل مارچ ڪري "محبوب جي ڳوٺ" ۾ پهتاسون. رستي ۾ اسين لکيءَ جي ڳوٺ مان لنگهي آيا هئاسون. اهو ڳوٺ شڪارپور ڪان اٽڪل اٺن ميلن جي مفاصلي تي ٿيندو. هيءَ مير نور محمد خان جو ڳوٺ آهي. رستو نهايت ئي سٺو هو، جيتوڻيڪ اسان کي واٽ تي گهڻن پلن مان لنگهڻو پيو هو، پر منجهن يا رستي وڃائڻ جو ڪو سوال ئي ڪو نه هو- سڄي واٽ تي ٻنهي پاسن ڪان آٽ مٺا پيا هئا ۽ هرڪو پنهنجي رستي کي پاڻ ئي لهي سگهيو ٿي.

ويهين تاريخ، اسين پيا چوڏن ميل پنڌ ڪري سکر پهتاسون. هيءَ ڪنهن زماني ۾ هڪ وڏو شهر هو، مگر هاڻي تباه ٿي چڪو آهي. ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته شاه شجاع ۽ خيرپور وارن ميرن جي وچ ۾ لڳل ڇڪريءَ وقت سکر جي جيڪا تباهي ٿي، ان مان هيءَ

شهر اڃا تائين نہ چڙهيو آهي. سکر درياءَ جي ساڄي ڪناري تي آهي. درياءَ جي ڏائي ڪناري تي شاهي آباديءَ وارو هڪ وڏو شهر روهڙيءَ نالي آهي. بکر جو قلعو وچ درياءَ ۾ هڪ ننڍڙي ٽڪنڊي ٻيٽ تي ٻڌل آهي. هن ٻيٽ جي مضبوطيءَ جي سنڌي توڙي فارسيءَ جي شاعرن نهايت گهڻي تعريف ڪئي آهي. ميرن، انگريزن کي اجازت ڏني آهي تہ افغان ـ جنگ واري عرصي لاءِ هو هن ٻيٽ کي استعمال ڪن، پر ـ جيئن مون اڳ ۾ ٻُڌي سمجهيو ٿي ـ انگريزن هن تي دائمي قبضو ڪري ورتو آهي.

بلوچن جو آزار:

ايڪهين تاريخ، مون کي حڪم مليو تہ حڪومت خيرپور جي وزير فتح محمد خان غوريءَ سان ملان. فتح محمد خان حڪومت خيرپور جي حڪمن هيٺ، سکر ۽ شڪارپور جي وچ واري علائقي ۾ جيڪي بلوچ، انگريزن کي تنگ ڪري رهيا هئا، انهن کي سزاياب ڪرڻ لاءِ ڪالهہ روهڙيءَ پهتو هو. فتح محمد خان اسي ورهين جو پير مرد آهي، پر همت ۽ گرم جوشيءَ جي لحاظ کان هو ڪيترن جوانن کان بہ وڌ آهي. هن جو دماغ بلڪل صاف آهي، ۽ مقامي معاملن جو کيس تمام گهڻو تجربو آهي. هو جنهن قابليت سان ملڪي ڪاروبار هلائي رهيو آهي، ان کي سنڌس حاڪم خواهہ رعيت جا عام ماڻهو گهڻو پسند ڪن ٿا.

هو مون سان نهايت مهربانيءَ ۽ خلوص سان پيش آيو. دستوري خوش خيرعافيت کان پوءِ، مون ساڻس بلوچ ڏاڙيلن جو مسئلو ڇيڙيو. هن چيو ته ڏاڙيلن جو مسئلو ڏارين کان وڌيڪ خود ملڪي ماڻهن لاءِ تڪليف جو سبب آهي. انهيءَ ڪري هاڻي لاچار ٿي ڪيس انهن بلوچ ڏاڙيلن خلاف پنهنجي تلوار مياڻ مان ٻاهر ڪڍڻي پئي آهي، ۽ هن پنهنجي فوجن کي حڪم ڏنو آهي ته ڏاڙيلن خلاف هڪدم مهم شروع ڪن. مون کيس ٻڌايو ته ڪئپٽن ايسٽ وٽ فقط ايترو ٿو چاهي ته هنن کي دٻايو وڃي ۽ نه ڪين بلڪل تباهه ڪيو وڃي.

فتح محمد خان جي فوج پنجاهه کن پيادن ۽ ڏيڍ سؤ کي گهوڙيسوارن تي مشتمل هئي. سندن گهوڙا بلڪل ڪمزور ۽ دربدر هئا. مون ان فوج کي خيال ۾ آڻي مشڪي ڏنو- جنهن کي فتح محمد خان سمجهي ويو ۽ مون کي چيائين، ”هي ظاهري طرح ڪمزور آهن. پر هن ملڪ ۾ لڙائي لڙڻ لاءِ بلڪل موزون آهن، جو بڪ ۽ تڪليف برداشت ڪرڻ جو منجهن گهڻو مادو آهي ۽ ڏن ڏينهن تائين بنا ڪاڏ خوراڪ جي به ڪم ڪري سگهن ٿا. توهان جي ٿلهن متارن گهوڙن ۽ انهن جي ڏسڻ ۾ ملوڪ سپاهين کان هنن ۾ ڏاڙيلن پٺيان جهنگلن ۽ ماٿرين ۾ ڀڄڪڻ جي توفيق گهڻي وڌيڪ آهي.“

مان فتح محمد جهڙي پيڙي ماڻهوءَ جي جذبات کي ڏکوئڻ نٿي چاهيو، جو سنڌس پوڻو به عمر ۾ مون کان وڏو پئي لڳو. مون کيس يقين ڏياريو ته مون کي سندس فوج جي مردانگي ۽ طاقت ۾ پورو ايمان هو. آءٌ پنهنجي گستاخانه خوش مزاجيءَ لاءِ به ڪانئس معافي طلب ڪيس، جنهن جي لاءِ کيس ٻڌايم ته انگريزن جي صحبت ۾ گهڻو وقت گذارڻ سبب مون کي عادت ٿي وئي هئي. ان بعد اسين دوستن وانگر هڪ ڏينهن ڇڏي پئي تي پاڻ ۾ گڏجڻ جو وعدو ڪري جدا ٿياسون- جنهن ڏينهن تي هو ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان ملڻ لاءِ وري اچڻ وارو هو.

ٽيويهين تاريخ، هو ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان مليو، ۽ ٻهرينءَ ملاقات ۾ ٽي هن تي چڱو اثر ويهاريائين.

فوج جي اناج جا شاهي ڍڪ جيڪي درياءَ جي ڪناري تي پيل هئا، سي درياءَ ۾ اوچتي چاڙهه اچڻ ڪري لڙهي ويا هئا. روهڙي ۽ سکر جي وچ ۾ ٻيڙين جي جيڪا پل ٺاهي وئي هئي، اها به پاڻيءَ جي ان چاڙهي جي ڪري ٽٽي پيئي هئي. ڪئپٽن ايسٽ وڪ هي مسئلو فتح محمد سان ڇيڙيندي چيو ته ”درياءَ کي به ڏسجي ٿو ته بلوچ ڌاڙيلن واريون عادتون آهن، جو رات، بي انداز اناج چورائي (لوڙهي) ويو آهي!“ فتح محمد ورائيو ته درياءَ پاڻ هڪ دوست ۽ خيرخواهه وانگر کين چتاءُ ڏنو آهي ته پرديس ۾ اهڙيءَ طرح لاپرواهي ڪرڻ نٿي جڳائي.

پنجوبهين تاريخ، اسين درياءَ پار ڪري روهڙيءَ ۾ پهتاسون، جتي هڪ سهڻي باغ ۾ اسان اچي منزل ڪئي. ان جي پن پاسن کان درياءَ جو وڻندڙ نظارو، ۽ ان جي وچ ۾ هڪ قلعو هو.

اناويهين تاريخ، اسين روهڙيءَ مان خيرپور ڏي روانا ٿياسون، ۽ پندرهن ميل پنڌ ڪري، صبح جو آٺين بجي ڌاري، خيرپور ۾ پهتاسون. شهر کان ٽي ميل اوريان محمد علي نالي ميرن جو هڪ عملدار، گهوڙيسوارن جي ٽوليءَ سان اسان جي مرحبا لاءِ آيو. اسين هڪ ننڍڙي بنگلي ۾ رهياسون، جو هتي ايندڙ انگريز مهمانن لاءِ خاص طرح مخصوص ڪيل هو.

خيرپور دربار ۾

اڃا ڪئپٽن ايسٽ وڪ نيرن ئي مس ڪئي هئي ته ميرن جا ٻه مکيہ عملدار، آسانند وڪيل ۽ چيتمل ديوان، مزاج پرسيءَ لاءِ ساڻس ملڻ آيا. ڪئپٽن ايسٽ وڪ کين ٻڌايو ته هو هڪ ڏينهن کان مٿي خيرپور ۾ ترسڻ کين سگهندو، ان ڪري هو جيترو جلد سهولت ٿي سگهي، مير صاحب (مير رستم خان- پڳدار) سان ملڻ چاهي ٿو. پوءِ ٻئي ڄڻا اهو پيغام کڻي واپس موٽيا. شام جو پڇاڙي وزير جو پٽ عنايت الله، ۽ جان محمد پنهنجي ماڻهن سميت ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي جاءِ تي آيا، ۽ کيس مير رستم خان جي محلات ڏانهن وٺي آيا. مير رستم خان ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي اچڻ تي پنهنجي مسند

تان اٿيو ۽ ايشيائي دستور موجب پوليٽيڪل ايجنٽ مان پاڪر پائي مليو.

دربار ۾ هتي به اهڙي ئي سادگي هئي، جهڙي حيدرآباد ۾. فرق رڳو هيءُ هو، ته هتي حاضرين جو تعداد حيدرآباد کان گهٽ هو. پوليٽيڪل ايجنٽ کي هيٺ پٽ تي مير رستم خان جي ويجهو ويهاريو ويو. دربار ۾ هيٺيان ماڻهو موجود هئا: رستم خان جو چاچو مير زنگي خان، سندس ڀائٽيو مير نصير خان، مير مبارڪ خان ويهه بلوچ سردار، ۽ ڪي هندو عملدار جيڪي صبح جو پوليٽيڪل ايجنٽ وٽ آيا هئا.

مون کي جيئن پوءِ معلوم ٿيو، ته هنن ڳالهين جو مقصد هيءُ هو، ته مير رستم خان کي ذهن نشين ڪرايو وڃي ته ڏاڍيل بلوچ قبيلن کي دٻائڻ لاءِ سخت قدم کڻڻ گهرجن. مير رستم خان وعدو ڪيو آهي، ته هو انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي وس آهر هر ممڪن ڪوشش ڪندو ۽ ڪا به ڪسر نه ڇڏيندو. مير صاحب وڏيڪ پوليٽيڪل ايجنٽ کي يقين ڏياريو، ته هو انگريزن جو هڪ نماڻو مگر سچو دوست آهي.

مير صاحب عمر جو وڏو ته معلوم ٿيو، شايد سٺ ورهين جو هجي. شڪل شباهت جو سهڻو هو، ۽ سندس ڳالهين ٻولهين مان ظاهر هو ته هو هڪ نهايت بلند اخلاق، ديندار ۽ خانداني شخص آهي. ڪيس اٽ پٽ آهن. خيرپور هڪ وڏو شهر آهي. محلات منيءَ جي هڪ ڪوٽ اندر آهي.

ٿي ڏينهن پڻ پنهنجي کان اڳ دربار منعقد ٿي ۽ پوليٽيڪل ايجنٽ جي وڏي تقريب سان ان ۾ مرحبا ڪئي وئي. نهايت خوشگوار نموني ۾ هڪ ڪلاڪ تائين ڳالهيون هليون، جن ۾ وچ وچ ۾ ڪاروبار جون ڳالهيون پڻ ٿيون. ان کان پوءِ دربار ملتوي ٿي. ان بعد جڏهن ڪئپٽن ايسٽ وڪ مير صاحب ۽ سندس ڪٽنب جي موجود پاتين کان موڪلائڻ وارو هو، تڏهن مير صاحب کيس چيو ته "هاڻي مان اوهان سان هڪ دوست جي حيثيت ۾ ڳالهايان ٿو. منهنجي دل ۾ اوهان لاءِ پڻ انگريزن کان وڌيڪ عزت آهي ۽ اوهان سان ڳالهين ٻولهين ڪرڻ ۾ مون کي لطف ٿو اچي. مون کي ڏسڻ ۾ ٿو اچي، ته اوهين هڪ اهڙا سچا عيسائي آهيو، جنهن جي دل آئيني وانگر صاف آهي، تنهنڪري آءٌ اوهان کي پنهنجي پٽن برابر ٿو سمجهان". ڪئپٽن ايسٽ وڪ مير صاحب اڳيان ڪنڌ جهڪايو ۽ مناسب جواب ڏنائين. تنهن کان پوءِ، اسين دربار ڇڏي پنهنجي ڪئمپ ۾ آياسون، ۽ اتي ڏينهن جو ڪم ختم ڪرڻ کان پوءِ شام جو پيڙي مير سان موڪلائي ڪرڻ لاءِ سندس دربار ۾ وياسون - جتي اڌ ڪلاڪ ڪن ماڻس گپ شپ هڻڻ بعد اسان ڪانئس موڪلايو.

ٽيهين تاريخ صبح جو، اسين خيرپور مان سکر ڏانهن روانا ٿياسون - جتي صبح جو نوين بجي پهچي وياسون. واٽ تي مون کي چمڪٽيءَ (املتاس) جا

ڪيترا وڻ ڏسڻ ۾ آيا. انهن جا گل ڳوڙها پيلا ۽ سهڻا آهن. انهن جون اڙڪل هڪ انچ ويڪريون ۽ ٻن ڪان ٽن فوٽن تائين ڊگهيون ڦريون ٿين ٿيون. ساون پنن، پيلن گلن ۽ ڊگهين گول لڙڪندڙ ڦرين سان هيءُ وڻ ڏاڍو سهڻو ٿو لڳي. اُن جي ڦرين جو ڳر مٺو آهي، ۽ ٻج ڪي ڏڪي چڙدي ٿو: اُن ۾ هڪ عجيب بوءِ ٿئي ٿي. هندستان ۽ ايران جا مڪاني ڊاڪٽر ان جي ڳر کي جلاب طور ڪم آڻيندا آهن. هن ڳر جو هڪ آئونس وزن گرم پاڻيءَ ۾ ملائي، باداميءَ جي تيل سان کائجي، ته آنڊن جي هيٺئين ڀاڱي ۾ ڏاڍو مٺو اثر ڪندو آهي. پر سنڌين کي هن جي فائدن جي گهٽي خبر ڪا نه ٿي ڏسجي، ورنه هو ضرور ان کي بمبئي ۽ ٻين پاسن ڏانهن موڪلي، ان جي واپار مان فائدا حاصل ڪن.

ٻي اپريل ١٨٣٩ع تي، اسان کي حڪم مليا ته شڪارپور وڃڻ لاءِ تيار ٿيون. گذريل ڪجهه ڏينهن ۾ ڪم ايترو ته گهڻو پئي رهيو آهي، جو صبح کان سج لهڻ تائين مون کي ٽيبل ڪرسيءَ تي ويهي پئي ڪم ڪرڻو پيو آهي ۽ گهمڻ ڦرڻ جو اصل ڪو به وقت نه پئي مليو اٿم. انهيءَ ڪري اڄ مان ڪم تان اٿي، ڪلاڪ ڪن لاءِ هتان جي مشهور بزرگ شاهه خيرالدين جو مقبرو ڏسڻ ويس. قبي جي عمارت نهايت عاليشان آهي، جا ١٠٢٩ هجري مطابق ١٦١٩ع جي تعمير ٿيل آهي.

وري شڪارپور ۾

ٽين اپريل تي، سکر ڇڏي رستي تي ٻي منزلون ڪري، شڪارپور آياسون. هتي حالتون ٺيڪ نه هيون. ڪو ڏينهن اهڙو نٿي گذريو، جڏهن بلوچ ڌاڙيل اسان جي پهريدارن يا جٽن کي، جي اٽن چارڻ لاءِ ٻسگردائيءَ ۾ ويندا هئا، منڊو، ٽُنڊو، زخمي يا خون نه ڪري ويندا هجن. اسان جا ديسي سپاهي چانوڻيءَ کان ٻاهر بلڪل بيڪار هوندا هئا، جو هنن کي مڪاني حالتن جو ڪوبه پتو نه پوندو هو. بنگالي سپاهين جو جهڙو جسم ۽ ٻاهريون ڊول ڏسبو آهي، اهڙي سندن دل يا سندن اهڙو ايمان نه آهي.

هتي هنن جي هڪ ٽوليءَ جي طاقت يا لياقت جو آءٌ هڪ معمولي مثال پيش ڪريان ٿو:

ڇهين اپريل تي، هڪ نائڪ ۽ پنجن سپاهين جي پهري هيٺ، اوڻيتاليهه اٺ جهنگل ۾ پئي چريا ته ڏهه بلوچ ڌاڙيل اچي انهن کان زوريءَ ڦري ڪاهي ويا. ٻن جٽن کي بلوچن تلوارن سان ڦٽي وڌو. هنن کي رت ڳاڙيندو ڏسي، سمورا جت اٺ ڇڏي وڏي ايجنسيءَ ڏانهن ڀڳا، ۽ هنن جي پٺيان سندن حفاظت لاءِ موڪليل فوجي پهريدارن به پيرن تي زور رکيو. ايجنسيءَ ۾ پهچڻ تي پهريدارن جي عملدار (نائڪ) اچي پوليٽيڪل ايجنٽ جو سلام ڪيو ۽ پوءِ نهايت گنڀير ٿي چوڻ لڳو:

”جناب! بلوچ ڌاڙيل اوڏيتاليهه آٺ ڪاهي ويا آهن، ۽ جناب! ڀن جتن کي ڦٽيو اٿن. ٻيو سڀ خير آهي، جناب!“

مون کي هن نائڪ کي اهڙي نموني ۾ رپورٽ پيش ڪندو ڏسي ڪل آئي ۽ مان ان کي لڪائڻ لاءِ پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿي ويس ۽ پوءِ ٻاهران ٻيٺي پوليٽيڪل ايجنٽ ۽ نائڪ جي وچ ۾ هيٺين طرح گفتگو ٻڌم:

پوليٽيڪل ايجنٽ: ”ڌاڙيل گهٽا هئا؟“

نائڪ: هو ڏهه ڇٽا هئا، پر سندن ٻوٽتان گهڻي مٽي اڏامندي نظر ٿي آئي، جنهن مان اسان سمجهيو ته سندن پٺيان گهڻا ماڻهو اچي رهيا آهن.

پ. ا: اوهان ڌاڙيلن تي گوليون ڇو نه هلايون؟

ن: اسان هڪ وڻ جي هيٺان ڪاڏو پٽي تيار ڪيو ته ڦٽيان کي پچندو ڏنوسين - جنهن تي اسين به اوهان وٽ پڄندا آيا آهيون.

پ. ا: اوهين لاشڪ بهترين سپاهي آهيو!

ن: مان اوهان جي انهن مٺن لفظن لاءِ شڪرگذار آهيان، پر اسان ته فقط پنهنجو فرض ادا ڪيو آهي.

پ. ا: سهڻا لفظ! ۽ شڪر ادائي! - مان اوهان کي اوهان جي غير سپاهيانه روش لاءِ ڪورٽ مارشل ڪرڻ ٿو گهران.

ن: ته پوءِ اسان کي پنهنجي بدنصيبيءَ تي ماتم ڪرڻ کپي، جو پنهنجي خدمتن لاءِ اوهان کان هيءَ انعام حاصل ڪري رهيا آهيون!

ب. ا: هتان گم ٿي! پنهنجي بڪواس بند ڪر، ۽ وري مون کي پنهنجو منهن نہ ڏيکارج. هڪدم پنهنجي بئرڪ ڏي هليو وڃ!

ٻارهن سالن جي پنهنجي تعلق ۾ هن موقعي تي پهريون ئي دفعو مون ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي جوش ۾ آيل ۽ چڙيل ڏٺو. هن پوءِ هڪدم رسالدار نور بخش جي اڳواڻيءَ هيٺ بنگالي گهوڙيسوارن جي هڪ دستي کي حڪم ڪيو تہ هو ڌاڙيلن جو پيڇو ڪن - مگر هنن جو ڪو بہ پتو نہ پيو. انهن پٺي لڪو، جنهن آنن ۽ ڦُر جي مال سميت هو زمين اندر ٽپي هٽي ويا هئا.

اڀر سنڌ جي گرمي

انهن مختلف مصيبتن سان گڏ، هتي گرمي بہ هاڻي اهڙي اچي زور ٿي آهي، جو ڳالهہ ڪرڻ جي نہ آهي. گرم لُڪون لڳي رهيون آهن، ۽ اسين انهن محسوس ڪري رهيا آهيون تہ ڪنهن بہ مصيبت سبب نہ، تڏهن بہ هن سخت گرميءَ ڪري ضرور ختم ٿي ويندا سون. هن گرميءَ ۾ منهنجي ننڍڙي جهوپڙيءَ اندر گرميءَ وقت پارو سؤ ڏهہ (١١٠) ڊگرين تي، ۽ ٿڌي وقت ۾ نوي (٩٠) ڊگرين تي هوندو هو. اڌ رات کان پوءِ اٽڪل ڇهہ ڪلاڪ ٿڌي هير لڳندي هئي. باقي تہ سمورو وقت انهن معلوم ٿيندو هو، ڄڻ دوزخ جي هڪ دري اسان ڏي کلي وئي آهي. آس پاس گهمڻ تہ يقيني موت هو. تازا تڳڙا ۽ تنومند عملدار جيڪي بعضي

پڻ ڪان ٻه هڪ ڏينهن اڳ ۾ مارچ تي نڪري ٿي
ويا، تن بابت پڻ ڏينهن خبر ٿي آئي، ته گرميءَ ۽
ڇهولي سبب موت جو ٻڪ ٿي چڪا آهن. مڪاني
ماڻهن ۽ بلوچ ڏاڙيلن ۾ گرميءَ جي برداشت جو ڏاڍو
مادو آهي. هو هميشه سج اڀرڻ کان سج لهڻ تائين
گهمندا ڦرندا وتندا آهن، ۽ سڄو سڄو ڏينهن بنا ڪاڏي
ڇتي آس ۾ گذري ويندو اٿن. اها ڳالهه هندستان جي
پڻ حصن جي ماڻهن جي برداشت کان بلڪل ٻاهر
آهي. يورپي ماڻهن جو ته سوال ئي نٿو اٿي. هيءَ گرمي
مون ڪي ته سمجهه ۾ نٿي اچي. هي علائقو سورت
کان چار (٤) ڊگريون مٿي آهي. انهيءَ ڪري اصولي
طرح ته پاڻ هتي موسم گجرات کان ٻه ٿڌي
ٿيڻ گهرجي.

گرميءَ جي برداشت کان ٻاهر ٿي وڃڻ تي مون
هڪ ننڍڙو ڇپرو خس جو ٺهرايو، جنهن ۾ ٿڌي رهڻ
جي خاصيت آهي. هڪ ڇوڪرو رکيم، جو سمورو
وقت ان تي پاڻي هاريندو رهندو هو. هن کان پوءِ منهنجو
وقت بهتر ۽ قدري آرام سان گذرڻ لڳو.

ٻارهين تاريخ صبح جو، مون نوڪر کي حڪم
ڪيو، ته هو منهنجي بستري کي چنڊي سڪڻ لاءِ
ڪجهه دير آس ۾ وجهي، جيئن منجهانئس گهم نڪري
وڃي. جيئن ئي بستري کي ڪنهن ويو، تيئن ڇا ڏٺو
ڏسان، ته هڪڙو شاهي ڪارو وڇون ان جي هيٺان

نڪري سگهڻ لڳو. ڪيس ڏٺم ته منڍن وارو پيچ هو
جنهن جو ڏنگ ڪارڙو ۽ مٿي وريل هو. اهڙو رنگ
ڪوڙهو ساواڻ تي هوس. مون اڳ وڏو وڇون اڳ
ڪڏهن به ڪو نه ڏٺو هو. هن خطرناڪ بلا کي ڏسي،
مون تي ۽ منهنجي نوڪر تي هڪ قسم جي دهشت
ڇانئجي وئي. ايتري ۾ منهنجو هڪ افغان دوست
عطا محمد خان ڪاڪڙ*، جو شهر جو چڱو ماڻهو
آهي ۽ مون کي ملڻ لاءِ اچي رهيو هو، اهو پهچي
ويو. وڇونءَ کي ڏسي هن مون کي مخاطب ٿي چيو
ته "لطف الله، توهان پاڪن وارو آهيو، جو هيڏي سوتمار
آفت جي حملي کان بچي ويو آهيو. هن بلا کي "جراڙو"
سڏيو آهي، ۽ هن جو ڏنگ هڪ ڪلاڪ اندر ڪنهن
به ساهه واريءَ شي جي انت آڻڻ لاءِ بس آهي. خدا جو
شڪر ڪر، ۽ ائين سمجهه، ته هن توکي نئين زندگي
بخشي آهي."

مون جواب ڏنو مانس ته "مون کي هن جو ڪوبه
پؤ ڪونهي، ڇو ته جيڪڏهن منهنجي قسمت جي ڪتاب
۾ لکيل ئي ڪو نه هوندو، ته وڇون مون کي هرگز
ڏنگ هڻي ڪين سگهندو." ائين چئي مون وڇونءَ جي
اکيان مٿيءَ جو هڪڙو ٽپو رکيو؛ جنهن ۾ وڇون سري
اندر هليو ويو، ۽ مون ان جي منهن کي هڪدم مٿيءَ

* شڪارپور ۾ هڪ پاڙو (ڪيڙي عطا محمد) سندس نالي
اڄ تائين موجود آهي- گهڻو ڪري ان ۾ پٺاڻ آباد آهن.

جو ليپو ڏياري بند ڪري، ان کي ڪلاڪ لاءِ باهه جي مچ ۾ وجهايو، جيئن وچون سڙي رک ٿي وڃي. هن ريت سڙيل وچونءَ جي رک جو هڪڙو ڪڪ درد قولنج لاءِ اڪثير سمجهيو ويندو آهي.

مون کي معلوم ٿيو ته شڪارپور جي ڪل آمدني ان جي پسگردائن سميت ساليانه ٿي لک ڪن رپيا آهي. هن آمدنيءَ کي ست حصا ڪيو ويندو آهي، جن مان چار حصا حيدرآباد وارن ميرن- هرهڪ نورمحمد خان ۽ نصير خان - کي ملندا آهن؛ باقي ٽي حصا خيرپور وارن کي ملندا آهن، جن مان وري به مير رستم خان کي ۽ هڪڙو مير مبارڪ خان ڏي ويندو آهي. حيدرآباد جي ميرن جو حصو چيتمل کي چوڏهن هزارن ۾ ٺيڪي ۾ مليل آهي. چيتمل اول شراب جو دڪاندار هوندو هو، پر سندس اثر ۽ قابليت کيس ميرن وٽ مقبول بنايو. هو قداور ۽ بت ۾ پريل مڙس آهي، ۽ چوندا آهن ته روزانه رات جي مانيءَ تي هو اڪيلي سر سڄو چيلو ڪاٺي ۽ برانڊيءَ (شراب جو قسم) جي بوتل پيي ويندو آهي.

منهنجي دوست چيتسنگهه بنڪر کان مون کي معلوم ٿيو، ته خيرپور جي ڪل آمدني اٽڪل پنج لک رپيا ساليانه آهي، جنهن کي پنج حصا ڪيو ويندو آهي. ٽي حصا مير رستم خان کي، هڪ حصو مير مبارڪ خان کي ۽ باقي هڪڙو حصو خاندان جي باقي ماڻهن کي ملندو آهي.

ٻارهين تاريخ صبح جو، ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي اطلاع مليو ته بلوچن ڌاڙيلن جي هڪ وڏي ٽولي انگريزي لشڪر جي تاڙ ۾ هتان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي لڪي ويٺي آهي. ڪئپٽن ايسٽ وڪ بلوچن تي اوچتي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اڪيلو ويهارو کن گهوڙيسوارن مان منجهند مهل هو ڪئمپ مان روانو ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو سوير انهيءَ جاءِ تي پهتو. هتي پهچڻ تي هن رڳو ننڍا ننڍا ڍير ڏٺا، جن مان ظاهر هو ته هنن رات جي ماني اتي پچائي هئي. سندن گهوڙن جي لڏ پڻ چوڌاري پکڙي پيئي هئي. رڳ بلڪل ٿڌي، لڏ ڪافي خشڪ ڏسي ڪئپٽن اندازو لڳايو ته هو ڇهه ست ڪلاڪ اڳ ۾ ئي اهو هنڌ ڇڏي ويا هئا. شام جو دير سان گرم ڏينهن جي مسافريءَ تان ٿڪي ٽٽي هو واپس موٽيو.

بلوچن کي منهن ڏيڻ جو نئون طريقو

هاڻي ڪئپٽن ايسٽ وڪ محسوس ڪيو ته بلوچ ڌاڙيلن جو مقابلو به فقط بلوچ ئي ڪري سگهندا. انهيءَ ڪري هن مڪاني باشندن منجهان ئي هڪ فوجي دستي تيار ڪرڻ جو خيال ڪيو. انهيءَ خيال کان هن سرڪار کي درخواست ڪري اهڙي اجازت گهري. پر سرڪاري طرح ڪيس اهڙي اجازت ملي ئي ملي، تنهن کان اڳ ۾ هن پنهنجي ئي ذميداريءَ تي پنهنجي ان تجويز تي عمل به شروع ڪري ڏنو. انگريزن خلاف

رهزني ڪاروائين ۾ ڏومبڪين، جکرائين، بگنين، مرين، مزارين، لغارين بلدين، رندن ۽ بروهين جو گهڻي ۾ گهڻو حصو هو.

انهن قبيلن سان ڪوسن ۽ کهيرين جي سردارن جو تڪرار هو، انهيءَ ڪري ڪئپٽن ايسٽ وڪ جي نظر انتخاب انهن ٻن قبيلن جي سردارن تي پيئي.

سڀ کان اول سردار قادربخش ڪوسي اسان جي ملازمت اختيار ڪئي. سو پنجويهن ورهين جو خوبصورت نوجوان هو. ساڻس پنجاهه گهوڙيسوار به ملازمت ۾ آيا.

هو سڀني ڪوسن ۽ ٻين انهن سڀني ماڻهن جو سالار ٿيو هو، جيڪي سنڌس معرفت پرتي ٿيڻ وارا هئا. منهنجي ڪم هاٿي ڏاڍو ڏکيو هو. سون کي انهن جهنگلي ماڻهن ۽ سندن گهوڙن جا نالا ۽ نشان باقاعدي رجسٽر ۾ داخل ڪرڻا هئا.

مون جڏهن سندن نالا ۽ نشان داخل ڪري ڪيا، تڏهن منجهائن ڪي دل ڪولي ڪليا، ۽ ڪن ته مون کي سچ پچ جادوگر سمجهيو ۽ مون کي آزمائڻ لڳا، ته آءٌ سندن نالو هڪ ڪلاڪ کان پوءِ ڪتاب ۾ ڏسي کين ٻڌائي سگهان ٿو يا نه، ۽ جڏهن آءٌ سولائيءَ سان ائين ڪري سگهيس، تڏهن سندن وات ڦاٽي ٿي ويا ۽ چپ چاپ آئي مون وٽان هليا ٿي ويا. هنن کي پنهنجي عمرين جو ڪو به پتو ڪو نه هو. ڪيترا اڇين ڏاڙهين وارا مون کي هيءَ ڳالهه سمجهائڻ تي زور ڏئي

رهيا هئا تہ سنڌن عمر پنجويهن ۽ ڏيهن ورهين جي وچ ۾ ٿيندي.

ان قسم جي هڪڙي اڇي ڏاڙهيءَ واري کان مون پڇيو تہ "مير فتح علي خان جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جي ڪيس سانپر آهي ڇا؟"

تڏهن چيائين، "انهيءَ واقعي کي ڪي ٿورا سال گذريا آهن. انهن ڏينهن ۾ آءٌ اڃا ڇوڪر هوس ۽ گليلون ڪٺي سال چارڻ ويندو هوس." هڙي احمقانہ جواب تي مان پنهنجي کِل کي روڪي نہ سگهيس، ڇو تہ مير فتح علي خان جي ڪلهوڙن سان جنگ ١٧٧٩ع ۾ لڳي هئي، ۽ حساب ڪرڻ سان معلوم ٿيو، تہ هن وقت هو ڪنهن بہ حالت ۾ ستر ورهين کان مٿي عمر جو هو- جيتوڻيڪ ظاهري طرح هو چاليهن ورهين کان مٿي ڪو نہ ٿي لڳو.

هن کي منهنجو ڳالهہ نہ وڻيو ۽ مون کي هٿ کان جهلي چيائين تہ "منهنجا دوست! تون مسلمان معلوم ٿو ٿين، پر گهڻو وقت فرنگين جي صحبت ۾ گذارڻ ڪري تون پنهنجو ضمير وڃائي ويٺو آهين، تنهنڪري ئي توکي ڪنهن بہ مسلمان جي ڳالهہ تي اعتبار ڪو نہ ٿو اچي."

مون هن کان معافي طلب ڪئي ۽ کيس چيو تہ منهنجي ڳالهہ جو دل ۾ ڪو بہ خيال نہ آڻي. منهنجي اها خراب عادت ٿي وئي هئي. مون کيس يقين ڏياريو تہ آئينديءَ هو مون کي هميشہ هر ڪنهن مسلمان جي ڳالهہ تي اعتبار ڪرڻ لاءِ تيار ڏسندو.

چويهين تاريخ، اسان کي پنهنجي جاسوسن کان خبر ملي ته هڪڙو مشڪوڪ قسم جو ايراني ماڻهو شهر ۾ آيل آهي. اسان هڪدم سندس رهائش جي جاءِ تي پهتاسون ۽ ڏٺو سون ته سندس نوڪر ٻن اٺن تي سندس سامان ٻڌي رهيا هئا، ۽ هن هاڻي پنهنجي رٿيل مسافريءَ تي وڃڻ ٿي چاهيو. اسان ساڻس ڳالهين ٻولهن مان هڪدم سمجهي وياسون، ته سندس مسافري جو ڪو لڪل مقصد آهي، جنهن کي هو مخفي رکڻ ٿو چاهي. جو ته هن ڳالهين جي موضوع کي بدلائڻ جي ڪوشش ڪندي، ظاهر ڪيو ته هو هڪڙو درويش انسان آهي، جنهن جو دنيائي معاملن سان ڪوبه واسطو ڪونهي، ۽ سندس نالو نورشاه آهي. ان تي ڪئپٽن ايسٽ وڪ کيس چيو ته هو پاڻ کي هن بعد گرفتاريءَ هيٺ سمجهي، ۽ جيستائين هن ملڪ ۾ داخل ٿيڻ بابت هو ڪو مناسب سبب نه ٻڌائي سگهيو آهي، تيستائين هو قيدي رهندو. ڪئپٽن جا اهي لفظ ٻڌي ايرانيءَ جي ڄڻ زمين ٿي پيرن هيٺان نڪري وئي. هن زوردار فارسي زبان ۾ سخت احتجاج ڪيو، پر ان مان ڪجهه به ڪونه وريس، کيس سرڪاري قيدي ڪري ايجنسيءَ ۾ آندو ويو.

کهيري سردار وٽ

منجهند - کان پوءِ، مون کي خانپور وڃڻ جا حڪم مليا، جو ڪوٽ هتان تيرهن ميلن تي ٿيندو، ته جيئن

اتي وچي کهيرين جي سردار ڪمال خان سان ملان، کيس ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان گڏجڻ لاءِ آمادو ڪريان، ۽ سرڪاري ملازمت جو وعدو ڏيان. مون کي کيس هيءَ به ذهن نشين ڪرائڻو هو ته ڊومبڪي سردار بجار خان کيس ۽ سندس قوم کي جيڪي تڪليفون ڏنيون آهن، اهي به کيس وسارڻ نه گهرجن.

مان چهن ـ مٽن بلوچ نگهبانن سان خانپور روانو ٿيس، جتي اسين رات جو دير سان پهتاسون. منهنجا بلوچ نگهبان ڏاڍا خوش مزاج ماڻهو هئا. جيئن ئي چانوٽيءَ جون حدون ڇڏي جهنگ ۾ گهڙيا، تيئن ئي چڻ سندن دل امنگن سان پرجي وئي، ۽ هو کلندا، ڳائيندا ۽ پاڻ ۾ يسٽ شٽ ۾ وقت ڪاٽيندا هليا. مون کانئن پڇيو ته ”جيڪڏهن اوچتو ڌاڙيلن اسان تي حملو ڪن ته پوءِ؟“ ان تي هنن هڪدم جواب ڏنو، ”اسان کي به مٽن حملو ڪرڻ گهرجي. پر اوهين ڪو به خيال نه ڪريو. جيسين اسين جيئرا آهيون، تيسين اوهان جي وار جو ڪير نالو نه وٺي سگهندو.“

پيڙي ڪمال خان قبائلي دستور موجب منهنجي گهڻيءَ گرم جوشيءَ سان مرحبا ڪئي. هن اسان جي لاءِ به دنبا پچارايا ۽ کيهه سان مانيون تيار ڪرايون. مون ۽ ڪمال خان سندس ڪيترن عزيزن سميت گڏجي ماني کاڌي. رات جي نماز جي موقعي تي مون کي پيش امام ٿيڻ لاءِ چيو ويو، ۽ مون اهي فرائض بجاءِ

آندا. سمهڻ کان اڳ مون ڪمال خان سان پنهنجي مطلب جون سموريون ڳالهيون ڪيون، ۽ هڪدم اسان جي ملازمت اختيار ڪرڻ ۾ کيس جيڪي بحساب فائدا هئا، تن کان واقف ڪيم.

هن رضامندي ظاهر ڪئي، ۽ چيو ته انگريز جيڪڏهن سائس وعدو ڪن، ته هو سندن مذهبي معاملن ۾ ڪوبه دخل نه ڏيندا، ته هو پاڻ ۽ سندس قوم انگريزن جي خدمت لاءِ حاضر آهن. چو ته ڪن ماڻهن مشهور ڪيو آهي ته انگريز اول اوهان جي ملڪ تي قبضو ڪندا ۽ پوءِ اوهان کي پنهنجي مذهب ڇڏڻ تي مجبور ڪندا.

مون کيس يقين ڏياريو، ته هن کي اهڙو ڪوبه خطرو نه ڪرڻ گهرجي، ۽ انگريزن خلاف اهي ڳالهيون ڪن مطلبي ماڻهن جون مشهور ڪيل آهن، جن تي ڪين هرگز اعتبار نه ڪرڻ گهرجي. مون کانئس پڇيو ته هن ڪڏهن ٻڌو آهي ته انگريزن هندستان ۾ ڪڏهن ڪنهن به مذهب واري تي ڪا زيادتي ڪئي. اتي هڪ سؤ ورهين کان سندن حڪومت هلي آهي. پنهنجي بيان جي ثبوت طور مون فوج جو مثال سندس اڳيان رکيو، جنهن ۾ هو پاڻ ڏسي سگهيا ٿي، هر مذهب ۽ قوم جا ماڻهو شامل هئا ۽ هرڪو پنهنجي مذهب ۽ ضمير مطابق عمل ڪري رهيو هو. پڇاڙيءَ ۾ مون کيس خود پنهنجو مثال پيش ڪندي کانئس پڇيو ته

منهنجي باري ۾ سندس ڪهڙو خيال آهي؟ مان ٻاويهن سالن کان ٻه وڏيڪ عرصي کان انگريزن سان گڏ آهيان!

اهي ڳالهيون ٻڌي هن پنهنجون آڱريون پنهنجي اکين تي رکڻ سان ظاهر ڪيو، ته هو دليون چانيون مون تي اعتبار ٿو ڪري. ٻئي ڏينهن صبح جو سوير ڪمال خان سان گڏ اسين خانپور مان روانا ٿياسون ۽ اٺين بجي صبح جو شڪارپور ايجنسيءَ ۾ پهتاسون. مون ڪمال خان کي پوليٽيڪل ايجنٽ (ڪئپٽن ايسٽ وڪ) وٽ پيش ڪيو، جنهن کيس سندس رفيقن سميت ان وعدي ڪرڻ تي ڪمپنيءَ جي ملازمت ۾ رکيو، ته هو انگريزن جي مفادن جا دليون چانيون وفادار رهندا.

اوڻيهين تاريخ ڪن دوستن جي صلاح تي آءٌ هڪ نهايت ئي دلچسپ شخصيت سان مليس. قدرت پنهنجي دستوري راهه کي ترڪ ڪري هن شخص کي هاٿيءَ جهڙي سونڊ ڏني هئي، جا سندس منهن جي ساڄي پاسي پيشانيءَ وٽان شروع ٿي سندس ڪاڏيءَ تائين پهچي ٿي وئي، جنهن سان سندس ساڄي اک به ڍڪجي ويل هئي ۽ هو فقط پنهنجي ڏاٻيءَ اک سان ڏسي ٿي سگهيو. هو ويهن ورهين جو نوجوان ۽ بلڪل سالم دماغ جو هو. جيئن ته مون سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪانئس جيڪي به سوال پڇيا، تن سڀني جا هن ٺيڪ جواب ڏنا.

سرڪاري معاملن ۾ هاڻي هڪ نئين مشڪل پيدا

ڏسي پئي هئي. اسان جي اصلوڪن ملازمن لاءِ، بلوچ ڌاڙيلن ۽ اسان جي نوڪري ۾ آيل بلوچن جي سڃاڻپ ڏکي ٿي پئي ۽ جڏهن به اسان جي نوڪريءَ ۾ بيٺل بلوچن مان ڏهن يا ڇهن ڄڻن کي اسان جا ماڻهو ڇانوڻيءَ جي ويجهو ڏسندا هئا، ته هڪدم مٿن وڃي ڀڄي پوندا هئا. ديسي سپاهي حملو ڪري، ڪين وڃي ماري ڪڍي يا بعضي ته زخمي ڪري، اسان وٽ وٺي ايندا هئا.

اسان پنهنجي نون شينهن کي پاليندي ٿي ڇيڙائي ڇڏڻ مناسب نه سمجهي ڪين صلاح ڏني، ته هو اسان جي نوڪريءَ ۾ هئڻ جي نشانيءَ طور هڪ ڪمر پٽو ٻڌن. ڏاڍيون مشڪلاتن سان سندن غلاميءَ جي ان نشان پائڻ تي ڪين آماده ڪري سگهياسون.

پنجين مئي تي، پوليٽيڪل ايجنٽ حڪم ڏنو ته سندس عربي گهوڙو، جنهن تي اڪثر آءٌ سواري ڪندو هوس، اهو سرور خان لوهاڻيءَ کي سواريءَ لاءِ ڏنو وڃي. چنانچ هو پنهنجي گهوڙي کي طبيلي ۾ ٿي ڇڏي، هن خوبصورت گهوڙي تي چڙهي، سخت ڪاڙهي ۾ اسان جي ڪجهه بلوچ سوارن سان گڏجي ڌاڙيلن جي پٺيان روانو ٿي ويو. شام جو هُو پنهنجي ٽوليءَ سميت ڪاميابيءَ سان واپس موٽيو. سندس چوڻ هو ته هن هڪ ڌاڙيل کي وڃي جهليو، جنهن جي سسي هو وڏي ڀاڻ سان ڪٽي آيا هئا – جيئن پنهنجي

بهادريءَ جو ثبوت پيش ڪن. ويچاري گهوڙي هن پنهنجي وحشي سوار کي ته اٺين منزل تي پهچايو، پر طبيلي ۾ متانس اچا هنو لاٿو ئي مس ويو، ته ڦهه ڪري زمين تي ڪِريو ۽ بروقت جان ڏنائين.

گرمي هاڻي بيحد وڌي وئي هئي. مون حڪم ڏنو ته سج جي گرميءَ جي اندازي معلوم ڪرڻ لاءِ ڪجهه آنا آس ۾ وڌا وڃن. چاليهن منٽن اندر ڏٺاسون ته اهي آنا بلڪل پچي تيار ٿي چڪا هئا.

ستين تاريخ اسان جي ملازم بلوچن جي هڪ ٽوليءَ، مصري خان کوسي جي اڳواڻيءَ هيٺ وڃي بلوچ ڏاڙيلن جي هڪ ٽوليءَ کي پهتي. هنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ خود مصري خان پاڻ به ڪلهي ۽ ٽنگ کان ڦٽجي پيو. مگر هو چئن ڏاڙيلن کي قيدي بڻائي وٺي اچڻ ۾ ڪامياب ٿيو. اهي بلوچ ڊومبڪي ۽ دستي قبيلن جا هئا، ۽ مشهور رحمان ڏاڙيل جي ساٿين مان هئا.

ڏاڙيلن کي موت جي سزا

پوليٽيڪل ايجنٽ، هنن قيدين بابت، شڪارپور جي گورنر ديوان چيتمل سان صلاح ڪئي، جنهن راءِ ڏني ته کين هڪدم ايذاءَ ڏئي خوار خراب ڪري ماريو وڃي. مگر پوليٽيڪل ايجنٽ ۽ سندس انگريز دوستن فيصلو ڪيو ته هنن کي ايذائن پهچائڻ کان

سواءِ فقط موت جي سزا ڏني وڃي. جنهنڪري فيصلو ڪيائون ته روزانو هڪ هڪ ڪري ڪين ڦاسيءَ چاڙهيو وڃي.

جڏهن مون هنن بلوچ قيدين کي سندن موت جي وحشتناڪ خبر ٻڌائي، ۽ خاص طرح منجهانئن هڪ ڏانهن اشارو ڪري چيم، ته ٻئي ڏينهن تي هن کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويندو، تڏهن هنن نهايت چتين ۽ غصي سان پريل نگاهن سان مون ڏي گهوريو، مگر زبان سان ڪجهه به نه ڪچيا. جنهن ماڻهوءَ ڏانهن مون اشارو ڪيو هو، فقط ان شخص بيپرواهيءَ سان چيو: "جيڪا رضا رب جي!"

منهنجي دوست مصري خان جي ڦٽن کي اسان جي ڊاڪٽر سبيو ۽ ٻڌيون ڪيون، مگر انهيءَ دوران ۾ هن هڪ ٻڙڪ به ڪا نه ڪڇي. ڊاڪٽر جي شڪرادائي ڪيائين. سندس هيڏي رت هارڻ جي باوجود، جنهن ۾ سندس سمورا ڪپڙا خراب ٿي چڪا هئا، هو بنا ڪنهن جي سهاري آٿيو ۽ پنهنجي گهر هليو ويو. هن جي روانگيءَ وقت مون کيس چيو، ته مون کي ساڻس همدردي آهي، جو هو بدقسمتيءَ سان هن حادثي جو شڪار ٿيو هو، مگر ڪنهن حد تائين اهو سڀ سندس اجائي جوش و خروش جو نتيجو هو.

ان تي هن ڪاوڙ مان وراڻيو ته "بدقسمتي وري ڇا جي آهي. مقابلا مڙسن جو مرڪ آهن. هيءَ هڪ اهڙي فخر ۽ عزت جي ڳالهه آهي، جنهن جا نشان

هميشه منهنجي بدن تي موجود رهندا." ان بعد مون سندس تڪڙ صحتيابيءَ جي تمنا ظاهر ڪندي، ساڻس موڪلائي ڪئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو سوير، اسان جو فوجي دستو ۽ ميرن طرفان مقرر ٿيل هتان جي گورنر جا ڪجهه ماڻهو گڏجي قيدين مان هڪڙي کي شهر جي ٻاهران ڦاسي ڏيڻ لاءِ وٺي ويا. مگر قدرتي اتفاق ڏسو ته هو اهو ماڻهو نه هو، جنهن کي اڄ ڦاسي ملڻي هئي. جنهن کي وٺي ويا هئا، ان جو نالو زرڪ ڊومبڪي هو. هونئن ته اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانه هئي، جو فيصلي موجب اڳي يا پوءِ سڀني کي ڦاسيءَ تي چڙهڻو هو، پر ڏسجي ٿو ته هن جي حياتيءَ جو پيالو ڀرجي چڪو هو ۽ ٻين کي اڃا ڪجهه وڌيڪ وقت زنده رهڻو هو. هو هڪڙو لفظ واتان ڪڍڻ بنا، خاموش پنهنجي مقتل ڏي هليو آيو.

ٻارهين تاريخ اسان کي اطلاع مليو ته اسان جي بمبئي واري پنجين نمبر پيادي فوج ۽ بلوچ گهوڙيسوارن سان خانگڙهه (جيڪب آباد) جي ڪوسن جي چڪري لڳي آهي، جنهن ۾ اسان جا چار ماڻهو آهن ۽ هڪ صوبيدار ۽ هڪ انگريز عملدار مسٽر اسٽنلي کي هلڪا زخم رسيا آهن. هن بدبختيءَ جو اصلي سبب مڪاني پوليءَ جي ناواقفيت هئي. پوليٽيڪل ايجنٽ اڳيان پوءِ ثابت ٿيو ته خانگڙهه جي ڪوسن جيڪي به دوستانه اشارا ڪيا ۽ سنگنل ڏنا، اهي اسان جي ماڻهن دشمنيءَ

جون حرڪتون سمجهي ڪوسن تي حملو ڪري ڏنو. ٻئي ڏينهن جڏهن ڪوسن جي قتيلن ۽ قيدين کي حاضر ڪيو ويو، تڏهن پوليٽيڪل ايجنٽ قيدين کي ڇڏي ڏنو، ۽ قتيلن کي علاج لاءِ اسان جي يوربي ڊاڪٽر ڏانهن روانو ڪيو.

سنڌ واهه تي ميلو

شهر کان اٽڪل ميل پنڌ تي درياءَ جي هڪ شاخ (سنڌ واهه) تي ساليانه هڪ شاهي ميلو لڳندو آهي. هيءَ آبڪلانيءَ جو ميلو آهي. آءٌ هي ميلو ڏسڻ ويس. ميلي تي ماڻهن جو بيحد وڏو تعداد آيل هيون. هتي مون کي پهريون دفعو سنڌي هندو سُندرين کي بنا پردي ۽ حجاب جي ڏسڻ جو وجهه مليو. آءٌ بنا هٻڪ ائين چوڻ لاءِ تيار آهيان، ته هنن مان ڪيتريون برطانيا جي ڀري ڇهرن سان به مقابلو ڪري سگهن ٿيون.

هر طرف ايڏي ته خوشيءَ ۽ مسرت جي ڌوم هئي، جو هڪ پاسي ڏٺم ته هڪڙي مجموعي ۾ هڪ ڊگهيءَ اڇيءَ ڏاڙهيءَ وارو پيرسن سنڌي، تنبوري جي سرن تي بلڪل وجد ۾ اچي نچي ڳائي رهيو هو. تنبورو هڪڙي نوجوان هندو سُندري وڄائي رهي هئي، ۽ وقت بوقت هن خوش مزاج پير مرد جي گيتن ۾ پنهنجي سريلي ۽ مٺڙي آواز سان ملائي سندس سر به جهلائي رهي هئي.

ارڙهين تاريخ، آءٌ هتان جي مشهور صراف چيتسنگهہ سان ملڻ ويس. هن وٽ گروي رکيل شين ۾ سچن زمردن سان ڏُرن (ايرينگن) جو هڪ جوڙو بہ هو. زمرد ڪبوترن جي آنن جيڏا هئا، ۽ انهن درن جي قيمت ويهہ هزار رپيا ڪَٿي وئي ٿي. چيتسنگهہ وٽ اهي ارڙهن هزارن ۾ گروي رکيا ويا هئا.

ٻن-ٽن ڏينهن ڪان وٺي شڪارپور جو شهر گورنر کان سواءِ هو. اڪيلي گورنر چيتمل کي خبر پئي تہ ڪيس سندس ان عهدي تان هٽايو ويندو، ان ڪري هو روپوش ٿي ويو. ان وچ ۾ حيدرآباد مان احڪام اچي ويا تہ کيس في الحال سندس عهدي تان هٽايو نٿو وڃي. سندس دوستن کيس اهو اطلاع اتي پهچائي ڏنو جتي هو رهيل هو. ان بعد هو وري ظاهر ٿيو، ۽ اچا پنهنجي عهدي جو ڪم سنڀاليوئي مس هئائين، تہ کيس اطلاع مليو، تہ سندس نئون جاءِ نشين پهچي رهيو آهي! ان تي هو ٻيهر غائب ٿي ويو.

شڪارپور جي نئين گورنر جي عهدي تي اسماعيل شاهہ جي پٽ تقي شاهہ کي مقرر ڪيو ويو هو. هو چويهين تاريخ هتي پهتو، ۽ پنهنجي عهدي جي چارج سنڀالڻ بعد پوليٽيڪل ايجنٽ سان ملڻ آيو. جتي هن پنهنجي آقائن ۽ سندن وزير (سندس پيءُ) طرفان خوشامد ۽ ساراهہ ڀريا پيغام پهچايا. هن افسوس ظاهري ڪيو تہ سندس پيش رو (چيتمل) کي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسائڻ

لاء حڪومت جو منصوبو ناڪام ٿي ويو. جي اڳين نہ ٿئي ها، تہ هو هن سونيءَ ڪڪڙ کي سونن آنن لاهڻ تي مجبور ڪري، پنهنجو ۽ پنهنجي حڪمران آقائن جو فائدو ڪري ها.

ڇهين جون تي، نئون پوليٽيڪل ايجنٽ مسٽر راس بيل پهچي ويو. هن جو پاھريون ڏيک ويک ڏاڍو هو. پر مون کي جلدئي معلوم ٿي ويو، تہ هن جي پاھرين سونهن جي شان کي سنڌس ۽ وڏائي ۽ خود نمائيءَ ۽ ٿلهي ڪوڪلي غرور اونداھو ڪري ڇڏيو هو. هو سڀني انسانن کي پاڻ کان گهٽ خيال ڪندو هو، ۽ سرڪاري ملازمن سان بلڪل غلامن يا ڍانهن وارو سلوڪ ڪندو هوس.

هن جي ڪم ڪرڻ جو طريقو بہ بلڪل عجيب نموني جو ۽ پنهنجو خاص هو، جيڪو مون اڳ ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو. هن جو پنهنجي زير دستن ۾ ڪو بہ پروسو ڪو نہ هوندو هو، نہ وري سنڌس زيردستن جي دلين ۾ پنهنجي نوڪريءَ جي سلسلي ۾، ڌڻيءَ ڪو وفاداريءَ جو جذبو هو.

شاهي ڪوچ (صوفہ) تي ليٽيو ليٽيو هو پنهنجي غلام ذهنيت وارن منشين کي خط لکائيندو هو، جن جي مجال ڪا نہ هوندي هئي، جو ڪٿي سنڌس اکيان ڪرسي نہ، تہ پٽ تي ئي ويهن. مس ڪپڙي هنن جي چولهہ ۾ ٻڌل هوندي هئي، ۽ بيٺي بيٺي اهو سڀ لکندا ويندا هئا، جيڪي مسٽر راس بيئل چوندو

ويندو هو. پوءِ اها ڪا عقل واري ڳالهه هجي يا محض بڪواس. ڪير اهڙي ذلت سهي سگهندو! مون کي جيڪڏهن ڪٿي پوليٽيڪل ايجنٽ جيترو پگهار ڏنو وڃي، تڏهن به هوند آءٌ هن وٽ نوڪري ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيان. پر منهنجو، دوست ترپيان سهاءِ ۽ ساڻس گڏ ڪم ڪندڙ ٻيا منشي ڏسجي ٿو ته ڪليل پيشانيءَ سان انهيءَ ذلت جو لطف حاصل ڪري رهيا هئا.

هڪ ڏينهن صبح جو ناشتي کان پوءِ، ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون کي پاڻ وٽ گهرايو، ته جيئن اهو سنڌ بابت سندس لکيل رپورٽ ۾ خالي ڇڏيل حصن کي آءٌ پري پورو ڪريان. هو مسٽر راس بيل سان گڏ سندس ڪمري ۾ ويٺل هو، جتي راس بيل پنهنجي منشيءَ کي خط لکائي رهيو هو. مون ڪيترن ئي سوالن جا جواب ڏنا، ۽ ڪمرو ڇڏڻ تي هوس، ته هن هٺيلي شخص (راس بيل) پنهنجي منشيءَ کي هڪ جملو غلط لکايو ۽ سندس منشيءَ به ان کي ائين لکي وري کيس پڙهي ٻڌايو ۽ وڏيڪ لکڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. مون محسوس ڪيو، ته جي اهو جملو ائين رهجي ويو، ته برطانوي مفادن کي نقصان رسندو. اهو خيال ڪري آءٌ جملو ان جي صحيح صورت ۾ چوڻ کان رهي نه سگهيس. ان تي هن وڏي ماڻهوءَ اهڙي ته ڇوهه سان مون ڏي نهاريو، ڄڻ جيڪڏهن سندس وس هجي، ته مون کي ڪچو کائي ڇڏي. آءٌ هن جي

ڪاوڙ جو ڪو به خيال نه ڪري، پنهنجي ميز ڏانهن هليو ويس. شام جو ڪئپٽن ايسٽ وڪ مون کي ٻڌايو ته راس بيل کي مون تي سخت ڪاوڙ هئي، جو مون سندس ڪم ۾ دست اندازي ڪئي هئي.

چوويهين جون جي رات جو ٻارهين بجي مهل، مون کي اڃي ننڊ مان اٿاريو ويو، ۽ چيو ويو ته ايجنسيءَ جي پرائيويٽ ڪمري ۾ وڃان، جتي ڏٺم ته ڪئپٽن ايسٽ وڪ ۽ راس بيل ويٺا آهن، ۽ سندن هٿن ۾ ڪي فارسي زبان ۾ لکيل خط آهن. آءٌ ويس مس، ته مسٽر راس بيل فرينچ زبان ۾ ڪجهه چيو. منهنجو اندازو هو ته هن ڪئپٽن ايسٽ وڪ کان پڇيو ته مون تي اعتبار ڪري سگهجي ٿو يا نه. ان ڳالهه جي تصديق ملڻ تي ڪاغذات مون کي ڏنا ويا، ته اهي پڙهي، انهن جي سمجهاڻي ڏيان. مون ائين ڪيو. منهنجو خيال آهي ته اهي ڪاغذ هن وڏي ماڻهوءَ جي ڪنهن تيز دماغ ملازم پڪڙيا هئا. راس بيل انهن جا نوٽ ورتا. ان بعد هن ڏهاڪو منٽ فرينچ زبان ۾ ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان ان مسئلي بابت بحث مباحثو ڪيو- جنهن کان پوءِ مون کي هڪدم فتح محمد خان غوريءَ لاءِ هڪ اهم پيغام کڻي سکر رواني ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو.

مان ساڳيءَ رات هڪڙي بجي مهل شڪارپور مان روانو ٿيس، ۽ يارهين بجي صبح جو فتح محمد خان جي

ڪئمپ ۾ پهتس. ڪيس پيغام پهچايو ۽ ساڻس گڏ ناشتو ڪيم. ان کان پوءِ پاڻ کي ۽ پنهنجي گهوڙي کي سج جي تابش کان بچائڻ لاءِ آجهو حاصل ڪري وڃي پاڻ کي اتي لڪايم. هتي پنهنجي مهم بابت هڪ رپورٽ لکي گهوڙيسوار هٿ ڪئپٽن ايسٽ وڪ ڏانهن رواني ڪيم. ان بعد چار ڪلاڪ ڪن نالي ماتر آرام ڪيم. جنهن وڻ جي ڇانوَ هيٺ آءٌ آرام وٺي رهيو هوس، اتي پارو، سؤ سورهن ڊگرين جي گرمي ڏيکاري رهيو هو. ٽين بجي منجهند کان پوءِ، مان واپس شڪارپور ڏانهن روانو ٿيس، ۽ ٻڪجي ٽنجي رات جو سادي يارهين بجي مهل شڪارپور پهتس. ڇوويهين جولاءِ تي سون کي حڪومت حيدرآباد جي وزير سيد اسماعيل شاهه جي ملاقات لاءِ وڃڻ جا حڪم مليا، جو ڪلڪتي ڏانهن ويندي ان ڏينهن شڪارپور پهتو هو. هو پنجاسي ورهين جو پوڙهو، مگر هڪ بيحد حريص شخص هو. هن کي آٺ پٽ آهن، جيڪي آٺ ئي حڪومت جي مکيه ۽ ذميوار عهدن تي آهن چون ٿا ته وٽس پنج لک رپيا نقدي موجود آهي، ۽ ان کان سواءِ ڪيترا پنهنجا ڳوٺ اٿس. منهنجي نظر ۾ ايتري دولت تي ڪيس تسلي ڪرڻ کپندي هئي، پر هو آخري دم تائين هميشه وڌيڪ دولت حاصل ڪرڻ جي پٺيان رهيو.

اوڻٽيهين جولاءِ تي ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي واپس حيدرآباد موٽڻ ۽ اتان جي ريزيڊنسيءَ جي اچي چارج

وٺڻ جا حڪم مليا. مان سمورن ڪاغذن جا نقل اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ، ڪئپٽن پوسٽنس، جي حوالي ڪري حيدرآباد واپس موٽڻ جي تياري ڪرڻ لڳس.

شڪارپور ۾ موڪلاڻيون

پنهنجن جن دوستن سان مون الوداعي موڪلاڻيون ڪيون، تن ۾ عبدالرحمان دراني به هو. انگريزن جي نظر ۾ هيءَ بزرگ نهايت مهذب ۽ اعليٰ تمدن وارو ماڻهو هو، ڇو جو هن پنهنجي بيگم کي بنا پردي سندس دوستن سان ملاقاتون ڪرڻ جي اجازت ڏني ڇڏي هئي. مون کي پڻ خوش قسمتيءَ سان ڪيترا دفعا هن جي بيگم صاحبه سان ملڻ ۽ ساڻس گفتگو ڪرڻ جو موقعو مليو هو. هن دفعي هنن پنهي زال ۽ مڙس مون کي پنهنجي گهر دعوت طعام ڏني هئي. بيگم صاحبه شڪارپور جي شايد حسين ترين عورتن هجي. هوشياري، دانائي، تدبر ۽ لياقتن ۾ هوءَ پنهنجي سادي سودي خاوند کان گهڻو وڌيڪ هئي. هن جي نڪ جي مهار سندس (بيگم صاحبه) جي ئي هٿ ۾ معلوم ٿي ٿيي.

عورتن کي گهر جي چوديواريءَ اندر بند رکڻ کي انگريز غلط ۽ نقصانڪار سمجهندا آهن، پر اسان مسلمانن جي نظر ۾ اها هڪ بلڪل ضروري ۽ خوبيءَ واري ڳالهه تصور ڪئي وڃي ٿي. انگريزن وٽ زالن کي مڪمل آزادي آهي ۽ ڪين خانگي يا ڪليو ڪلايو

مردن سان گڏ گهمڻ يا ڪم ڪرڻ جي اجازت آهي. پر ڪمزور جنس هئڻ ڪري ڪيتريون ئي عورتون مردن جي وحشيانه سازشن ۽ چالبازين جو شڪار ٿين ٿيون. هن آزاديءَ ڪيترن ئي ناميارن خاندانن جي عزت ٻوڙي ڇڏي آهي. ڇهو وڃي ٿو ته فقط اڪيلي لنڊن جي شهر ۾ اسي هزار عورتن جا نالا بليڪ رڪارڊ (سياه دفتر) تي لکيل آهن. دنيا جي هن وڏي ۾ وڏي شهر جي هڪ گهٽي ريجنٽ اسٽريٽ ۾ هڪڙيءَ شام جو چڪر هڻو ته توهان کي اتي ڪيتريون ئي حسين ۽ جميل ٺاٺ دار عورتون ملنديون، جن کي سندن دوستن يا عزيزن آزاد ڇڏي ڏنو آهي، يا حالتن کان لاچار ٿي هو سياه ڪرتوتن ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي ويون آهن. انهن حالتن لاءِ ڪير جوابدار آهي؟ منهنجي نظر ۾ انهن حالتن جي سموري ذميداري تهذيب ۽ تمدن سيکاريندڙن جي ڏنل آزاديءَ تي آهي.

مان ائين ڪونه ٿو چوان، ته ڪو سموريون مسلم عورتون پاڪباز ۽ بلند اخلاق آهن. نيڪي ۽ بدي هميشه گڏوگڏ رهن ٿيون، ۽ اهڙي شايد دنيا ۾ ڪا به قوم نه هوندي جا سؤ سيڪڙو فقط گناهه يا سؤ سيڪڙو محض نيڪيءَ جي زندگي بسر ڪندي هجي. اسلامي قانون ۽ ريتن رسمن جون عورت ذات جي مٿان جيڪي پابنديون آهن، سي مان خاطريءَ سان چوندس ته گناهه ۽ بچڙائيءَ جي واڌاري کي روڪڻ ۽ نيڪيءَ ڏانهن

مائل ڪندڙ آهن. مسلم عورتن جو وقت پنج دفعا نماز، گهر جي رڌڻ پچائڻ، ٻارن جي پرداخت ۽ سبڻ ۾ صرف ٿئي، ان ڪري ڪين ننهنجي چاهيندڙن جي خيال ڪرڻ جي فرصت ئي ڪا نه هوندي آهي. انهن جون شاديون سندن مائٽ ڪرائيندا آهن، جي سندن گهڻگهرا ۽ دنياوي معاملن ۾ ڪانئن گهڻو وڌيڪ تجربيڪار هوندا آهن. عام طرح ڪنوار کي شاديءَ کان اڳ ڪنهن سوراخ يا پردي مان پنهنجي ٿيڻ واري گهوٽ کي ڏسڻ جو وجهه ڏنو ويندو آهي، ۽ ڪا به شادي ان وقت تائين مڪمل نه سمجهي ويندي آهي، جيسين ٻئي ڌريون شاهدن جي روبرو هڪ ٻئي مان شادي ڪرڻ بابت پوري سمجهه سان قبوليت نه ڏين، ۽ اها تصديق حڪومت جي طرفان مقرر ڪيل عملدار (قاضي) باقاعدي رجسٽر تي داخل نه ڪري.

ان طرح ڪيترن ئي دائمي جهڳڙن ۽ دشمنن کان بچيو وڃي ٿو، جيڪي مقابل ڌرين جي دلين کي اڪثر زهرآلود ڪري ڇڏينديون آهن. هن قسم سان ٿيل شادين ۾ جهڳڙي جو ڪو به بنياد ئي ڪو نه رهندو آهي.

مختصر لفظن ۾ عورتن جي مردن کان علحدگي کين گهڻن فريبن ۽ آزمائشن کان بچائي ڇڏي ٿي، جيڪي اول ذهن کي خيالي خوشين جي چڪر ۾ وجهي پوءِ هميشه لاءِ تلخ پڇتاءَ ۽ پشيمانيءَ ۾ مبتلا ڪري ٿا

ڇڏين • يورپ ۾ حسن کي جيڪا سرفرازي ۽ ڪامراني حاصل ٿي ٿئي، اها اسان جون عورتون ڇڪن ٿي ڪين ٿيون. ان ڪري طاقت وڃڻ جو ڏک ۽ ڪومائيندڙ حسن جي حسرتن جي آزار کان هو آجيون رهن ٿيون.

حيدرآباد واپسي

ٻارهين آگسٽ ١٨٣٩ع تي، اسين شڪارپور مان حيدرآباد روانا ٿياسون. ڪئپٽن ايسٽ وڪ وڏي مشڪلات سان پنهنجي ملاقين جي انبوهه کان پنهنجي جند ڇڏائي سگهيو، جي کيس الوداع ڪرڻ آيا هئا. منجهانئن ڪي ته اسان کي ان وقت اچي مليا، جڏهن اسين شهر کان پنجن - ڇهن ميلن تي نڪري چڪا هئاسون. شهر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي درياءَ جي هڪ شاخ (سنڌ واهه) ۾ اسان جي لاءِ ٻه وڏيون تراڪڙيون ٻيڙيون ميسر ڪيون ويون هيون. هن موسم ۾ پاڻيءَ جي چاڙهي ڪري ٻيڙيءَ مان آسپاس جو نظارو نهايت دلڪش نظر ايندو هو. پنهنجي هن سفر ۾ اسان کي ٽن دشمنن سان منهن ڏيڻو پيو - سج جي گرمي، ٻيڙيءَ جا ڪنا ۽ درياءَ جا مڇر - سج جي آتت سڄو ڏينهن اسان کي ستايو ٿي، رات جو ڪنن اسان کي بي آرام ٿي ڪيو ۽ مڇر وري سڄي رات اسان جو رت چوسيندا رهندا هئا. ڇئن ڏينهن جي مسافري ۽ واهه ۾ ٻيڙين جي چڪ چڪان کان پوءِ پندرهين تاريخ اسين وري سکر پهتاسون. هتي ٻئي ڏينهن ٿي مون کي ڪئپٽن

ايسٽ وڪ جي ننڍي ڀاءَ سان ملڻ جو وجھ مليو، جنهن کي پوليٽيڪل ايجنٽ جو نائب مقرر ڪيو ويو هو. مون ڏٺو ته هو ايشيا جي ڪيترن ئي ٻولين جو ڄاڻو هو. اسين هڪ هفتو سکر ۾ رهياسون. هتي ئي اسان کي سرجان ڪين جي غزنيءَ فتح ڪرڻ جي خوشخبري ملي.

اپر سنڌ ۾ سياسي حالتون تيزيءَ سان بگڙنديون نظر پئي آيون. اتان جي نئين پوليٽيڪل ايجنٽ ڏسجي ٿو ته گهڻو وقت جهيڙن جهٽن ۾ پئي صرف ڪيو- خاص طرح برگيڊيئر جنرل سان، سندس هن قسم جي روش سان ظاهر هو ته نقصانڪار هئي.

چوويهين آگسٽ، اسين سکر مان نڪتاسون، ۽ اٺاويهين آگسٽ تي سڀ صحيح سلامت حيدرآباد پهچي وياسون. اسان هتي ڪئپٽن ليڪي جي صحبت ۾ پنج ڏينهن ئي مس گذاريا، ته ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي بخار اچي ويو، جنهنڪري هن کي مجبوراً ٺٽي جي رستي ڪراچيءَ روانو ٿيڻو پيو. مون کي ۽ اسان جي اسباب کي ٺٽي ۾ ڇڏي، هو اتان سڌو ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. مون کي به بخار اچي رهيا هئا، پر ڪنهن ڊاڪٽري بندوبست نه هئڻ ڪري مون پنهنجو علاج پاڻ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ سنا مڪي ڪتب آندم ۽ ناگڏوڻ يا افسنتين جا پوسارا پيتم. ناگڏوڻ هتي خودرؤ ۽ عام جام ٿيندو آهي.

پندرهين سپٽمبر تي، ڏينهن ڪافي گرم هو، پر رات ٿڌي ۽ ڏاڍي وڻندڙ هئي. آسمان تي هر طرف تارن جي جهرمر لڳي پيئي هئي. ايتري ۾ ڪنهن مهل اوچتو ڏکڻ کان ڪارا ڪڪر چڙهيا ۽ ٿوري دير ۾ اکيون ٿي سهڻي نظاري عوض سارو آسمان اونداهي چادر سان ڍڪجي ويو. جهٽ ۾ طوفان ۽ وڄن جي چمڪاٽ سان ڏاڍو سخت مينهن وسڻ شروع ٿي ويو.

سنڌ ۾ گذريل ٽن مهينن ۾ سون ٽي طوفاني برساتيون ڏٺيون هيون، پر هيءَ سڀني کان زور هئي. ڪيترن ئي عملدارن جا تنبو طوفان اڏائي ڇڏيا. منهنجو لنڊڙو تنبو پٿر ۾ ڪتل لوهي سوخن سبب سلامت رهيو. جيتوڻيڪ اندر ٻه فوٽ پاڻي گڏ ٿي ويو هو، جنهن ۾ منهنجو بسترو ۽ سمورو فرنيچر تري رهيا هئا. ڏيڍ - ٻه ڪلاڪ ساندهه اها حالت هئي. خوش قسمتيءَ سان، ساڍي ائين ڌاري، برسات بند ٿي وئي، اسان پسيل ڪپڙن ۾ ئي اها رات گذاري. ويهين تاريخ تائين هڪ نه ٻئي ڏينهن اها مينهوڳي هلندي رهي.

وحشتناڪ نظارو

اٺاويهين تاريخ شام جو، مون کي هڪ نهايت ئي وحشتناڪ نظارو ڏسڻ ۾ آيو. ديسي پياده فوج جي چويهين ريجمنٽ جي ڇهين ڪمپني جي هڪ سپاهيءَ پنهنجي ڀارن جو خون ڪري پاڻ ٻه آپگهات ڪري

چڙيو. هو ٽيهن ورهين جو مرهٽو سپاهي هو. ڏهه ڏينهن اڳ سندس نهايت ئي پياري عورت ٻار ڄڻڻ بعد وير ۾ گذاري وئي هئي، ۽ ٻارن جي سنڀال جو سمورو بار هن جي مٿي تي اچي پيو هو. انهن ۾ هڪڙو ننڍن ورهين جو، هڪ ٽن جو ۽ پيو تازو ڄاول ٻار هو. ان کان سواءِ هن کي انگريزي فوج جي هڪ سپاهيءَ واريون نهايت سخت ڏيوٽيون پڻ ڪرڻيون پيون ٿي. انهن مشڪلاتن ۽ مصيبتن کان گهٻرائجي، هو ويچارو پنهنجو هوش وڃائي ويٺو ۽ سندس عقل ڪيس سواءِ ان جي پيو ڪو به رستو نه ٻڌائي سگهيو ته هو پنهنجي ۽ پنهنجي معصوم ٻارن جي زندگين جو انت آڻي. چنانچ رات جو ڏهين بجي مهل، هن اول پنهنجي ٽن وڏن ٻارن جون مسبيون وڍي کين ختم ڪيو ۽ پوءِ پاڻ کي بندوق هڻي ماري وڌائين. هنن جي لاشن کي ڏسي آءٌ پنهنجي لڙڪن کي روڪي نه سگهيس، ۽ هنن جي بدبختيءَ جي خيال هيٺ منهنجي سڄي رات بي آراميءَ ۾ گذري وئي.

پنجن هفتن جي غير حاضريءَ کان پوءِ، اوٺيهين آڪٽوبر تي ڪئپٽن ايسٽوڪ ٺٽي واپس موٽيو، ۽ ايڪيهين تاريخ اسين وري حيدرآباد ڏي روانا ٿي وياسون، جيئن اتي پهچي ريزيڊنسيءَ جو ڪم سنڀاليون. هينئر اوڏانهن اوٻاري وڃڻ ڪري اسان کي چار ڏينهن لڳي ويا ۽ ٻيڙيءَ کي ڇڪي کڻي پنجويهين تاريخ مس حيدرآباد پهتاسون. اتي پهچڻ تي مون ڏٺو ته

منهنجي دوست ڪئپٽن ليڪي کي تپ هٿي پڇائي چڙهيو هو، ۽ بلڪل هڏن جو پيرو پٺي لڳو.

اوڻيهن تاريخ مون کي به سخت تپ ٿي پيو، جو هفتي تائين روزانا وڌندو پئي رهيو. هن تپ منهنجو ست ئي ڪڍي ڇڏيو هو. آءٌ اهڙو ته ڪمزور ٿي ويس، جو سهاري کان سواءِ هنڌ ۾ پاسو به ورائي ڪو نه ٿي سگهيس. ڪئپٽن ايسٽ وڪ هيءَ وقت منهنجي صحت لاءِ اهڙو ته انتظار پئي ڏيکاريو، جهڙو هوند ڪو ڀيءُ پنهنجي ڀٽ لاءِ ڏيکاري. شل خداوند ڪريم کيس پنهنجي هن درياءَ دليءَ جا اجورا بخشي! هتي ڪو ڊاڪٽر ته هوئي ڪو نه، جنهن جي ڪٿي مدد وٺجي. ان ڪري مون اهو ئي سنا ۽ ناگدوڻ وارو نسخو آزمايو. نائين ڏينهن ليٽ بيماريءَ وڃي گهٽجڻ شروع ڪيو، ان کان پوءِ کنڊ جي ٿڌن شربتن مون کي آرام ڏنو، ۽ ٽن ڏينهن اندر آءٌ پاڻ کي بلڪل چڱو ڀلو محسوس ڪرڻ لڳس. پر تپ منهنجو اهڙو حال ڪري ڇڏيو هو، جو ڪجهه ڏينهن تائين مون ۾ اٿي ويهڻ جي به طاقت ڪا نه هئي. هاڻي رمضان جو مهنو به شروع ٿي چڪو هو، پر ڪمزوريءَ جي ڪري آءٌ روزا رکي نه سگهيس.

انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ دفعي صبح جي پهر، مون سڏ پئي ڪيو نه هڪ نوجوان جنهن کي هٿ ۾ هڪڙي سادي لٺ ۽ ڪلهي تي هڪ کنڙي هئي

سو سڌو مون وٽ آيو، ۽ هڪ پڪي مسلمان وانگر مون تي سلام ورائي مون کان پڇيائين ته وڏو صاحب ريزيڊنسيءَ ۾ آهي يا نه؟ ڇا هو ساڻس ملي سگهي ٿو؟ مون کيس ڪو پينو مسافر فقير سمجهي، رکو جواب ڏنو ۽ پٺ ورائي ويندو رهيس. ان بعد هو ريزيڊنسيءَ جي دروازي وٽ ويو، پر چوڪيدارن سندس برا حال ڏسي کيس اندر وڃڻ نه ڏنو. پوءِ هو پريان هڪ وڻ هيٺان وڃي ويٺو، ۽ پنهنجي ڳوٿريءَ مان مانيءَ جا ٽڪر ڪڍي، انهن کي کائڻ ويهي رهيو. مان پنهنجو صبح جو سئر پورو ڪري جاءِ تي موٽيس ۽ نيرن ڪرڻ ويٺس ته هن نوجوان پينو فقير جي بدحاليءَ جو خيال آيم، ۽ پنهنجي نوڪر کي ڪجهه ماني ٽڪر ۽ ٿوري ترڪاري هن کي ڏيڻ جو حڪم ڏئي روانو ڪيم. پر ان فقير جو ڪٿي به پتو نه پيو. شام جو جڏهن مان ڪي ڪاغذات ڪٿي صحيحن ڪرائڻ لاءِ ڪئپٽن ايسٽ وڪ وٽ پهتس، ته منهنجي حيرت جي حد ئي نه رهي جو ڏٺم ته اهو ساڳيو نوجوان ڪئپٽن ايسٽ وڪ سان گڏ ميز تي ويٺو هو ۽ ساڻس اعليٰ درجي صاف انگريزي زبان ۾ ڳالهيون ڪري رهيو هو. ڪئپٽن ايسٽ وڪ هن سان منهنجو تعارف ڪرايو. هن جو نالو مسٽر ڪرزن هو. مون پوءِ معلوم ڪيو ته هو هڪ اعليٰ تعليم حاصل ڪيل ۽ نهايت قابل ماڻهو هو. هندستاني، فارسي ۽ عربي زبانن ۾ ته هو اهڙو ماهر هو،

جو صبح جو هو مون کي ڏوکو ڏئي ويو هو. مون هن کي ڪو ديسي ماڻهو سمجهي ڏانهس ڪو بہ توجهہ نہ ڏنو هو. هو ان حالت ۾ ئي ڪلڪتي کان هتي پهتو هو. ايڪيهين نومبر تي هو وري بہ ويس بدلائي اسان کان موڪلائي ترڪيءَ ڏانهن روانو ٿي ويو. خوش قسمتيءَ سان منهنجي پوءِ ساڻس وري ١٨٤٤ع ۾ ملاقات ٿي.

قلات جي خان جي شهادت

ستاويهين تاريخ، اسان کي سرڪاري طرح اطلاع مليو تہ خان محراب خان شهيد ٿي ويو آهي، ۽ قلات تي قبضو ڪيو ويو آهي.

ٻئي ڏينهن ميرن کي سرڪاري طرح انگريزن جي انهيءَ سوڀ جو اطلاع ڏنو ويو. جنهن تي ميرن حڪم جاري ڪيا تہ ان فتح جي خوشيءَ ۾ قلعي کان ايڪيهن توبن جي سلامي ڇوڙي وڃي، ۽ ساري حيدرآباد ۾ خوشيءَ جا ڏيا ٻاريا وڃن. خانگي طرح ملندڙ احوالن مان ظاهر هو تہ ميرن کي قلات جي شڪست ۽ محراب خان شهادت جو سخت ارمان ٿيو آهي، جو محراب خان سان نہ فقط سندن دوستانہ تعلقات، پر سڱابنديءَ جي ڪري عزازت پڻ هئي. مير مير محمد جي والد مير غلام علي خان جي محراب خان جي همشيره سان شادي ڪيل هئي. دنيا جا اهي عجيب رنگ آهن، ٻائيجي کي پنهنجي مامي جي عجيب رنگ آهن، مامي جي موت جو جشن ڪرڻ تي مجبور ٿيڻو پوي ٿو.

ٻهرين ڊسمبر تي، ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي وري بخار ٿي پيو، جنهنڪري هو هڪدم بستري داخل ٿي ويو. هن جو اهو بخار سڄو هفتو وڌندو رهيو. ان وچ ۾ هو نهايت ڪمزور ٿي پڻ ٿي چڪو هو. انهيءَ ڪري ڪراچيءَ وڃڻ جو فيصلو ڪيو ويو. اٺين ڊسمبر ٿي شام جو، ريزيڊنسيءَ کي ٻارهن ريجمينٽ جي ليفٽيننٽ وائيٽ جي چارج ۾ ڏئي، اسين روانا ٿي وياسون.

ڏهين تاريخ اسين وري ٺٽي پهچي وياسون، ۽ ٻارهين تاريخ ڪراچيءَ پهتاسون. اسان جي نوڪرن جي به اسان وانگي خراب حالت هئي. اسان جي نوڪرن مان هڪڙو حسين نالي نهايت قداور ۽ تنومند هوندو هو، ۽ ڇڪيلائيءَ جي حالت ۾ ڪڏهن به پنهنجي سيرن کان گهٽ نه کائيندو هو. مگر هاڻي ٿلهو هن کي به ڇڏائي ڇڏيو هو، ۽ فقط هڏا وڃي بچيا هئس. هو پور بندر جو هو. هڪ سنڌي پيڙي ان طرف وڃي رهي هئي. ان جو وجهه وٺي مون کيس اوڏانهن موڪلي ڏنو.

هنن حالتن کي ڏسي مون کي به وڏا خطرا محسوس ٿي ٿيا. ان ڪري مون ڪئپٽن ايسٽ وڪ کي ٽن مهينن جي موڪل لاءِ درخواست ڏني، جا هن منظور ڪئي، ۽ مون کي منهنجي خدمتن لاءِ هڪ عمدو سرٽيفڪيٽ پڻ ڏنو. هن پنهنجو هڪ نوڪر عبدالڪريم نالي منهنجي حوالي ڪيو ته منهنجي گهر پهچڻ تائين هو مون سان ساڻ رهي، ۽ منهنجي سار سنڀال ڪري.

سنڌ مان واپسي

هن وقت سورت طرف ڪا ٻه ٻيڙي وڃڻ واري ڪانه هئي. "رحمتي" نالي هڪڙو سنڌي واڻ قاسم ناکئو ڪل مچي ڪٽي ٻمبئي ڏانهن وڃي رهيو هو. منهنجي پچا ڪرڻ تي ناکئي مون کي چيو ته هو واٽ تي مون کي ڪنهن ٻه ويجهي بندر تي لاهي سگهي ٿو. مون کيس چيو ته "قاسم آءٌ هوند وڏي خوشيءَ سان تنهنجي ٻيڙيءَ تي هلان، پر اها تمام ننڍي آهي ۽ منهنجي صحت ٺيڪ نه آهي. ان ڪري سمنڊ جا لوڏا منهنجي طبيعت کي وڌيڪ خراب نه ڪري وجهن." ٿلهي متاري قاسم هڪدم ورائيو، "دوست تون ڪو ٻه فڪر نه ڪر، آءٌ تنهنجي لاءِ هڪ ننڍڙي ڪيبن (ڪوٺڙي) خالي ڪرائيندس، جتي توکي ڪنهن ٻه قسم جي بوءِ ڪا نه ايندي. باقي جيتريقدر سامونڊي سفر جي بيماريءَ (التين وغيره) جو تعلق آهي، جي اهي توکي ٿيون ته انهن جو پاڻ سئو اثر ٿيندو ۽ سمنڊ جون هيرون تنهنجي صحت کي سڌاري ڇڏينديون."

انهن آسرن ۽ حوصلي افزائين تي لڳي، مون هن ٻيڙيءَ کي روبرو وڃي ڏسڻ جي ڪا ٻه ڪوشش نه ڪئي، ۽ اوڻيهين ڊسمبر تي پنهنجو سامان سڙو "رحمتيءَ" تي چاڙهڻ لاءِ موڪلي ڏنم. ويهين تاريخ مون پنهنجي آقا سان موڪلائي ڪئي ۽ سندس ڪاميابي لاءِ دعائون ڪندي کيس خدا حافظ چيم. هتان جو گورنر

صادق شاهہ ۽ مکيہ واپاري سيٺ نائو نمل دڪي تائين مون کي آماڻڻ آيا، جتي مون ساڻن هميشه لاءِ الوداع ڪيو. هتان هڪ ڏکي ڏونڌيءَ ۾ چڙهيس، جنهن اچي مون کي "رحمتيءَ" ۾ چاڙهيو.

هتي پهچڻ تي مون کي ڏسي ڏاڍو افسوس ٿيو ته سچي ٻيڙي ننهن ڪان چوٽيءَ تائين ميڪل مڇيءَ سان ڀري پيئي هئي. خود جيڪا ڪئبن مون لاءِ مخصوص ڪرڻ جو وعدو ڪيو ويو هو، ان ۾ ٻه مڇيءَ جا بنڊل پڪڙيا پيا هئا. ناڪئون پاڻ اچا ڪو نہ آيو هو، ۽ ٻيڙيءَ تي ڪو به اهڙو مکيہ ماڻهو موجود ڪو نہ هو، جنهن سان هن سوال بابت ڳالهائي سگهجي. مون خلاصين سان ڳالهايو ۽ کين ٻڌايم تہ جيڪڏهن هو منهنجي لاءِ ڪئبن کي صاف نہ ڪندا، تہ آءٌ ٻيڙيءَ تي سوار ڪو نہ ٿيندس. هنن نهايت فضيلت سان ڳالهايو ۽ چيائون تہ آءٌ ناڪئي جي اچڻ تائين ترسان، تہ پوءِ منهنجي آسائش جو هرڪو انتظام ڪيو ويندو.

ان بعد مون وچي ٻيڙيءَ جي مٿاهين ڀاڃيل تي پنهنجو هنڌ وڇايو، ۽ چوڏاري ڪجهہ عطر هاري ڇڏيم. بستري ڪرڻ بعد مون وهاڻي تي مٿو ٿي مس رکيو، تہ مون کي ننڊ ڪٺي وٺي ۽ ان وقت تائين سڌ ڪانہ پيم جڏهن صبح جو لنگر کنيو پئي ويو. ان مهل ناڪئن جي رڙين ۽ هڪلن تي منهنجي اک کلي وئي. اسين سڀ مسلمان هئاسون ۽ تلاوت ڪلام پاڪ ۾ لڳي وياسون. جو اڪثر اهڙن موقعن تي ڪلام مجيد جا

حصا پڙهايا ويندا آهن - الله جي نالي ۽ اڪيلي وڏڻ ۾
بيهڻ وقت، جو الله مهربان ۽ ٻاجهارو آهي.

صبح جي وٽندڙ هيرن تي اسان جي ٻيڙي سولائيءَ
سان جهٽ پٽ ڪنارو ڇڏي آئي ۽ ڪن ۾ ڪراچي
اسان جي نگاهن کان اوجهل ٿي چڪي هئي. ايڪيهن
تاريخ جي شام جو اسين گهوڙا ٻاريءَ جي سامهون اچي
پهتاسون، ۽ ٻاويهين تاريخ آءٌ پنهنجي دوربينيءَ جي
وسيلي ڪڇ جي ڪناري کي ڏسي پئي سگهيس. ٽيويهين
تاريخ اسين مياني واريءَ ٽڪرين ۽ جڳت نقطي وٽ
پهتاسون ۽ اتان اڪيلي لنگهي وياسون. چوويهين تاريخ
هوا جي بلڪل بند هئڻ ڪري اسان جي رفتار ڏاڍي
گهٽ هئي. ناکئي منهنجي ڪيبن صاف ڪرائي ڇڏي
۽ پنهنجن ماڻهن کي هدايت ڪئي ته هو منهنجي
هر حڪم جي پوريءَ طرح بجا آوري ڪن. ڏينهون ڏينهن
بدبوءِ پڻ گهٽ ٿيندي پئي وئي، جو شايد منهنجو نڪ
ان تي هري چڪو هو.

پنجويهين تاريخ اربع تي، ناتال جو ڏينهن هو.
اسين بلاول پتڻ جي سامهون پهتاسون. هن کان پوءِ
"رحمتيءَ" تي وڌيڪ سفر ڪرڻ منهنجي برداشت کان
ٻاهر ٿي چڪو هو. مون قاسم کي چيو ته مون کي
اتي ئي لاهي ڇڏي - جنهن جي هن هڪدم تعميل
ڪئي. مون هڪ دوست جي حيثيت ۾ سائس موڪلائي

ڪئي، ۽ ڪجھہ رهيا هـن کي ڏنا، جيڪي هن شڪراداڻيءَ سان قبول ڪياه

[هـيءَ جهوناڳڙهہ ريـاست جـو ڪنارو هو. هتان لطف الله خشڪيءَ جي رستي پنهنجي وطن سورت ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ وري سنڌ ۾ واپس نہ آيو. ـمترجم]